

Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict

Datum
oktober 2007

Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland

Auteur
Dienstenorganisatie van de
Protestantse Kerk

**Generale Synode
november 2007**

MDO 07.03

Inhoud

1	Ter inleiding	5
2	Schets van de situatie in het Midden-Oosten	8
2.1	De politiek-historische ontwikkeling	8
2.2	De kaders van het internationaal recht	11
2.3	Christenen en kerken in het Midden-Oosten	13
2.4	Het conflict en de rol van religie	14
3	De Protestantse Kerk in Nederland en het Midden-Oosten	17
3.1	Enkele hoofdlijnen in het beleid van de SoW-kerken t.a.v. Israël	17
3.2	De hoofdlijnen in het werelddiaconaal beleid	22
3.3	Oecumenisch beleid	25
3.4	De beleidsnotitie van 2003	26
3.5	Het bezoek aan het Midden-Oosten	27
4	Theologische grondlijnen	29
4.1	De Schrift gelezen met het oog op de problematiek	29
4.2	De kerk en het internationaal recht	31
4.3	De relatie van de Protestantse Kerk in Nederland tot het volk Israël	33
4.4	De Protestantse Kerk in Nederland en de kerken in het Midden-Oosten	38
4.5	Grondlijnen in een theologie van het diaconaat.	39
5	Voorlopige conclusies en randvoorwaarden	41
5.1	Voorlopige conclusies	41
5.2	Randvoorwaarden	41

1 Ter inleiding

In september 2003 aanvaardde het gezamenlijk moderamen van de Samen op Weg-kerken (SoW-kerken) de beleidsnotitie *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict. Bijdrage tot de meningsvorming in de SoW-kerken*. In het spoor van genoemde beleidsnotitie wil deze notitie verder denken, om binnen de Protestantse Kerk in Nederland de meningsvorming te bevorderen over vragen waarbij velen zich – zij het op heel verschillende manieren – intens betrokken weten. Het Israëliisch-Palestijns conflict laat zich niet laat losmaken uit de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten. Vrede tussen Israël en zijn Arabische buurlanden is immers een noodzakelijk element in een oplossing. Ook hebben spanningen en conflicten in het niet-Arabische deel van de regio (Iran) een directe impact op het Israëliisch-Palestijns conflict. Daarachter liggen geo-politieke belangen van alle grote spelers in de wereldpolitiek.

Intussen hebben de SoW-kerken zich per 1 mei 2004 verenigd in de Protestantse Kerk in Nederland. Daarmee zijn ook drie afzonderlijke ontwikkelingen rond de vragen die hier aan de orde zijn, samengekomen. In de tweede helft van de 20^e eeuw hielden de kerken zich aanvankelijk vooral afzonderlijk bezig met de problematiek van de situatie in het Midden-Oosten. Deze bezinning vond plaats tegen de achtergrond van een noodzakelijke doordinking van de consequenties voor kerk en theologie van de Sjoa, en van de betekenis van de terugkeer naar het land der belofte en van de stichting van de staat Israël. In toenemende mate liepen de sporen van deze bezinning in de drie kerken parallel, en vanaf het midden van de jaren tachtig kwam daar samenwerking voor in de plaats: de drie kerken gingen zich meer en meer, ook rond de vragen die hier aan de orde zijn, presenteren als de SoW-kerken.

De beleidsnotitie van 2003 werd als bijlage gevoegd bij de informatienota aan de gezamenlijk synode, en is voorts onder meer gepubliceerd op de website van Kerk in Actie.¹ Deze beleidsnotitie was bedoeld om de positie van de Protestantse Kerk in Nederland uit te leggen en daarmee een handreiking te geven voor een afgewogen opstelling van onze kerk inzake het conflict. Daarmee werd beoogd de meningsvorming binnen de kerk(en) te dienen. Tevens werd zo een kader geschapen waarbinnen in voorkomende gevallen snel en adequaat gereageerd zou kunnen worden op nieuwe actuele ontwikkelingen.

De zorg van de Protestantse Kerk in Nederland om de verheving van het conflict sinds 2000 leidde in november 2004 tot het bezoek van een delegatie van de Protestantse Kerk in Nederland aan het Midden-Oosten. In de delegatie participeerden enkele moderamenleden en vertegenwoordigers van de dienstenorganisatie. De ervaringen tijdens dit bezoek werden verwoord in een reisverslag.

Ontwikkelingen in de afgelopen jaren hebben er toe geleid, dat de Protestantse Kerk in Nederland zich opnieuw de vraag moet stellen hoe zij zich opstelt ten aanzien van het conflict in het Midden-Oosten.

De situatie in het Midden-Oosten is sinds 2003 ingrijpend veranderd. Het conflict tussen Israëli's en Palestijnen heeft zich verdiept, de kansen op vrede lijken kleiner dan in 2003. Daarover meer in hoofdstuk 2.

Ook binnenkerkelijke ontwikkelingen maken een herbezinning – en daarmee een nieuwe stimulans voor een brede kerkelijke meningsvorming – noodzakelijk. De tegenstelling tussen de verschillende

¹ Zie: [http://www.kerkinactie.nl/site/uploadedDocs/HetIsralischPalestijnsArabischconflict\(1\).pdf](http://www.kerkinactie.nl/site/uploadedDocs/HetIsralischPalestijnsArabischconflict(1).pdf)

groepen binnen de kerk raakte verder gepolariseerd.² Voor een jongere generatie gemeenteleden en theologen blijken voorts de theologische en belijdende denkkaders rond Kerk en Israël die opkwamen in de tweede helft van de vorige eeuw niet altijd overtuigend.

De relatie van de kerk tot Israël staat onder het voorteken van de roeping van de Protestantse Kerk in Nederland “gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël” (art. I lid 7 KO).

Hoewel de eerste aanzetten tot een theologische herbezinning op de betekenis van Israël in Gods geschiedenis met de wereld reeds voor de Tweede Wereldoorlog – in samenhang met het opkomend nationaal-socialisme – zichtbaar werden, hebben vooral de verschrikking van de Sjoa enerzijds en de stichting van de staat Israël anderzijds de kerk ertoe gebracht over die verbondenheid na te denken. De Schriften van het Oude en het Nieuwe Testament werden opnieuw, en met andere ogen gelezen, als het getuigenis van Gods blijvende trouw aan zijn volk.

Recente politieke ontwikkelingen roepen steeds weer de vraag op, hoe deze onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël en de perceptie van het feitelijke beleid van de Israëliische regering zich tot elkaar verhouden. Het blijkt daarom noodzakelijk nauwkeuriger dan in de vorige beleidsnotitie aan te geven wat met deze formulering wél en níet bedoeld kan zijn. Daarover gaat het in hoofdstuk 3, in historisch perspectief, en in hoofdstuk 4, waarin getracht wordt een en ander verder te doordenken.

Wat de relatie tot het Palestijnse volk betreft, deze werd in de vorige beleidsnotitie primair, en feitelijk exclusief, gesteld onder het voorteken van de diaconale opdracht van de kerk, de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid. Hoofdstuk 3 besteedt ook hieraan aandacht. Ook hierbij zijn vragen te stellen, vanuit een nieuwe bezinning op de betekenis van de oecumenische relatie met de christen-Palestijnen en breder de kerken in het Midden-Oosten (hoofdstuk 4).

Verder is het van belang, dat de jaren 2007 en 2008 ons sterk bij de geschiedenis (zullen) bepalen. In november 2007 is het negentig jaar geleden, dat de Britse regering de Balfour Declaration uitbracht, waarin zij zich uitsprak over de verdeling van het Ottomaanse rijk na de Eerste Wereldoorlog, en steun betuigde aan het Zionistische streven naar een ‘nationaal tehuis’ voor de Joodse gemeenschap. Eerder dit jaar werd aandacht besteed aan het feit, dat Israël sinds 1967, dus nu veertig jaar lang, de West Bank en de Gazastrook bezet houdt. Bovendien is het dit jaar op 29 november zestig jaar geleden dat met het verdelingsplan van de Verenigde Naties de internationaal-juridische grondslag werd gelegd voor de totstandkoming van de staat Israël. Er zijn dus verschillende redenen om de vragen en uitdagingen waarvoor de actuele situatie de kerk stelt te verkennen, daarover in het licht van het belijden van de kerk na te denken, en te komen tot een bredere en tegelijk theologisch sterker onderbouwde nota.

In deze notitie vindt u achtereenvolgens:

1. Een poging de huidige situatie in het Midden-Oosten op hoofdlijnen te beschrijven, te analyseren en te kenschetsen, met daarin aandacht voor de politiek-historische ontwikkeling, en voor de feitelijke rol van religies. In dit gedeelte plaatsen we de huidige situatie ook in de kaders van het internationaal recht.
2. Een overzicht van enkele hoofdlijnen in de wijze waarop de Protestantse Kerk in Nederland en haar rechtsvoorgangers zich in de laatste zestig jaar hebben uitgelaten over de situatie in het Midden-Oosten, in relatie tot de discussie binnen die kerken zelf.

² Zo zegt het de eerste aanbeveling bij het reisverslag van november 2004.

3. Enkele theologische grondlijnen. Daarin komt eerst een paragraaf aan de orde over de wijze waarop wij menen de Schriften te kunnen en moeten lezen met het oog op de problematiek. Daarop volgt een theologische doordenking van achtereenvolgens de betekenis van het internationaal recht, de relatie van de Protestantse Kerk in Nederland tot het Joodse volk, en die tot de kerken in het Midden-Oosten. In het kader van enkele grondlijnen in een theologie van het diaconaat komt vervolgens onze betrokkenheid op slachtoffers van geweld en onderdrukking in beeld.
4. Conclusies en randvoorwaarden voor het beleid. Daarbij is van belang om op te merken dat de vorm waarin deze notitie nu voor de lezer ligt, nadrukkelijk geen eindversie is. Over het hier gestelde zal de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland zich eerst buigen. Ongetwijfeld zal de synode op grond van de eigen discussie de dienstenorganisatie vragen om een heroverweging en/of een aanvulling op aangelegen punten. Ook zal een groot aantal bij deze thematiek nauw betrokken personen, groeperingen en organisaties gevraagd worden hierop te reageren met het oog op het uiteindelijk vaststellen van een notitie die de komende jaren dienst kan doen als bijdrage aan de meningsvorming en als kader voor het beleid van de Protestantse Kerk in Nederland.

2 Schets van de situatie in het Midden-Oosten

2.1 De politiek-historische ontwikkeling

De huidige situatie in het Midden-Oosten heeft complexe historische wortels. Het is niet mogelijk om daaraan in het bestek van deze nota uitvoerig aandacht te besteden. Enkele hoofdlijnen dienen echter toch te worden getekend, als achtergrond voor het te ontwikkelen beleid van de Protestantse Kerk in Nederland.

Het stichten van de staat Israël vormt in dit opzicht de meest bepalende ontwikkeling in de moderne geschiedenis. Dit feit heeft zijn historische wortels onder meer in het zionisme, dat een gezicht kreeg in 1897, bij het eerste Zionistische Wereldcongres in Basel. Het gaat in deze beweging primair om het Joodse volk als een nationale entiteit, eerder dan als een religieuze gemeenschap. Het Joodse volk zou moeten worden als een volk temidden van volkeren, met een staat temidden van staten. Het doel is een tehuis voor het Joodse volk in Palestina te stichten, publieksrechtelijk gegarandeerd.

In dit concept van een Joodse natie is er overigens geen sprake van een scheiding van religieuze en seculiere componenten. In dat opzicht staat het op gespannen voet met het westerse denken in termen van een strikte scheiding van godsdienst en staat.

In politieke zin kwam de realisering van dit streven een stap dichterbij door de Balfour Declaration van 1917, die praktisch samenviel met het instorten van het Ottomaanse wereldrijk aan het eind van de Eerste Wereldoorlog. Daarmee gaf de Britse regering steun aan het zionistische streven. Toen in 1922 Groot-Brittannië ook formeel het mandaat over Palestina op zich nam, op verzoek van de Volkerenbond, betekende dat een verdere stap.

Van doorslaggevende betekenis was uiteraard de Tweede Wereldoorlog, en de Sjoa. De grootmachten steunden het verdelingsplan van de Verenigde Naties in 1947, of verzetten zich er op zijn minst niet tegen. Zij gaven daarmee toestemming voor het stichten van zowel een Joodse als een Palestijns-Arabisch staat in het mandaatgebied Palestina aan deze zijde van de Jordaan. De voorgestelde grenzen waren ook toen al omstreden, onder meer omdat ze voor beide bevolkingsgroepen nauwelijks verdedigbaar zouden zijn. Desondanks was de Joodse gemeenschap verheugd over het Verdelingsplan. De Palestijnen en omliggende Arabische staten weigerden ermee in te stemmen. Hierdoor ontstond een patstelling die werd doorbroken door het uitroepen van Israëls onafhankelijkheid op 14 mei 1948. De Arabische buurlanden vielen aan en de Onafhankelijkheidsoorlog, die tot halverwege 1949 zou duren, was een feit. Bij aanvallen op Joodse kibboetsim vielen veel slachtoffers. Voor de Arabieren ging deze periode de *naqba* heten: de catastrofe. In de loop van de oorlog kwam er een stroom van in totaal zo'n 750.000 vluchtelingen op gang. Dezen werden opgevangen in kampen in Libanon, Syrië, Jordanië (met name ook op de westelijke Jordaanoever) en in de Gazastrook (op dat moment onder beheer van Egypte). Honderdduizenden mensen wisten zich genoodzaakt de grond te verlaten die zij met recht al sinds vele generaties als hun eigen land beschouwden.

De ervaringen van de *naqba* lieten zich eenvoudig verbinden met de ook in het Midden-Oosten altijd op zijn minst sluimerende vormen van jodenhaat. Tot vandaag de dag is het in de praktijk onmogelijk onderscheid te maken tussen:

- in het Midden-Oosten dominerende afwijzende politieke opvattingen over de positie en de politiek van de staat Israël
- op een geschiedenis van frustratie gestoelde haat tegen deze staat en zijn bevolking
- cultureel en religieus gevoede vormen van jodenhaat.

Uiteindelijk lukte het Israël en zijn buurlanden niet om vrede te sluiten. Wel kwam Israël een aantal wapenstilstandsverdragen overeen (met Egypte op 24 februari, met Libanon op 23 maart, met Jordanië op 3 april en op 20 juli met Syrië). Hierdoor ontstonden de grenzen van de feitelijke staat Israël, de zogenaamde groene lijn, erkend door de internationale gemeenschap, slechts tijdelijk getolereerd door de directe burenen. West-Jeruzalem werd door de internationale gemeenschap erkend als hoofdstad van de jonge staat, Oost-Jeruzalem, inclusief de Oude Stad met de diverse Joodse, christelijke en moslimheiligdommen, was veroverd door Jordanië. In het VN-Verdelingsplan van 1947 was Jeruzalem voorzien als 'corpus separatum' onder internationaal bestuur, waarvan de bewoners vijf jaar later zelf zouden beslissen onder welk gezag het zou staan. Deze plannen werden ingehaald door de tragische realiteit van de oorlog. De vele Arabische families die woonden in het door Israël veroverde deel moesten van daar vertrekken. Hetzelfde gold voor de Joodse bewoners van de Oude Stad.

De oorlog van 1956 leidde niet tot een ingrijpende wijziging van de situatie. In de oorlog van 1967 was het uiteindelijk Israël dat als eerste aanviel, in een uiterst bedreigende situatie (van de kant van Egypte, Syrië, Jordanië, Irak). Het veroverde de Sinaï (die later aan Egypte werd teruggegeven), de Gazastrook, de Golanhoogte, de Westelijke Jordaanoever. Ook Oost-Jeruzalem wordt veroverd, maar het beheer van de heilige plaatsen wordt onveranderd gelaten.

De vijandige opstelling van de Arabische wereld verandert pas in 1977, als Anwar Sadat, de president van Egypte, naar Jeruzalem komt. In 1978 volgt een topontmoeting in Camp David, het buitenverblijf van de president van de VS, tussen de presidenten Jimmy Carter, Anwar Sadat en Menachem Begin. Daar wordt afgesproken dat Israël en zijn burenen een vredesverdrag zullen sluiten op basis van de VN-resolutie 242 (die handelt over de teruggave van de door Israël in 1967 bezette gebieden). In de jaren daarna worden op deze weg echter geen betekenisvolle verdere stappen gezet.

In 1987 uit zich de frustratie van de Palestijnen in de bezette gebieden in de eerste Intifada. De Oslo-akkoorden van 1993 lijken een keerpunt te vormen, en de weg naar vrede lijkt open te liggen. Het komt er echter niet van, onder meer omdat Arafat de uitvoering van de akkoorden blokkeert en in de Irak-Koeweit-oorlog de verkeerde kant kiest en daarmee veel Arabische staten en het westen van zich vervreemdt. In oktober 2000 breekt de tweede Intifada uit.

In 2002 volgt de feitelijke herbezetting door Israël van de autonome Palestijnse gebieden na een zelfmoordaanslag tijdens het Joodse Paasfeest waarbij 27 mensen omkomen, en een kleine honderd gewond raken. Inmiddels heeft oppositieleider en oud-generaal Ariel Sharon de verkiezingen voor Likud gewonnen en de regering besluit keihard terug te slaan met militaire middelen. De infrastructuur (met name het wegennet) van diverse Palestijnse plaatsen wordt totaal vernietigd. Er vindt een meer dagen durende aanval op het vluchtelingenkamp in Jenin plaats van waaruit tot dan toe vele zelfmoordacties hadden plaatsgevonden. In de media wordt een harde strijd gevoerd (gedocumenteerd met vele schrijnende beelden) over wat er precies in 'Jenin' gebeurde.

De wil om tot territoriale concessies en nieuwe vredesbesprekingen te komen is vanaf 2002 aan beide zijden tot een absoluut minimum gedaald. Ook de Israëliische en de Palestijnse bevolking raken volledig murw door de gebeurtenissen. Het vredeskamp zit in een impasse. Zelfs Joden en Palestijnen die zich tot dan toe inzetten voor toenadering tussen de beide bevolkingsgroepen

hebben in die periode nauwelijks meer contact met elkaar. De posities aan beide kanten verhardden. De voortdurende angst onder de Israëliische bevolking voor de terreur van Palestijnse zelfmoordaanslagen leidt ertoe dat Israël begint met de bouw van een afscheidingsbarrière tussen de Palestijnse gebieden en Israël. Deze moet ervoor zorgen dat zelfmoordkandidaten niet meer in Israël kunnen infiltreren. Deze zwaar bewaakte afscheidingsbarrière – die voor een deel bestaat uit een hekwerk met prikkeldraad, voor een (kleiner) deel uit een metershoge muur – wekt ook internationaal veel weerzin, vooral omdat hij voor het grootste deel op Palestijns grondgebied wordt gebouwd en niet binnen de algemeen erkende grenzen van 1949, de zogenaamde groene lijn.

In 2004 leidt dit protest tot een advisory opinion door het Internationaal Gerechtshof te Den Haag, waarin te lezen staat dat deze afscheidingsbarrière illegaal is voor zover hij is gebouwd buiten de groene lijn en dienovereenkomstig afgebroken dient te worden. Israël legt deze opinie naast zich neer.

Met het overlijden van PLO-leider Yasser Arafat begint een strijd om zijn opvolging, waardoor een politieke overeenkomst verder uit beeld raakt. De Israëliische premier Sharon spreekt zich vervolgens uit voor een eenzijdige oplossing van het Israëliisch-Palestijns conflict omdat er geen partner voor vrede zou zijn. In 2005 ontruimt Israël daartoe de Joodse nederzettingen in de Gazastrook. Voortaan wonen er alleen maar Palestijnen (vooral vluchtelingen).

In januari 2006 wint Hamas, een fundamentalistische moslimpartij, de vrije verkiezingen in de Palestijnse gebieden. Deze partij weigert de staat Israël te erkennen en derhalve weigert de internationale gemeenschap deze regering financieel te steunen en te erkennen. De Palestijnse staat in wording raakt in een isolement ten opzichte van het Westen, dat deels wordt gecompenseerd door steun vanuit (al of niet radicale) moslimstaten als Iran, Syrië, Saoedi-Arabië en de rijke Golfstaten. De nieuwe, radicale president van Iran, Ahmadinejad, probeert keer op keer de moslimstaten tot eenheid te brengen door Israël op de meest populistische wijze in diskrediet te brengen. Zo zou Israël een kankergezwell zijn dat uitgesneden moet worden uit de Arabische wereld. Hij zet zijn dreigementen kracht bij door Iran verder te ontwikkelen als atoommacht. De internationale gemeenschap heeft grote moeite dit land hierin te beteugelen.

Na gijzeling van enkele Israëliische soldaten in de Gazastrook en kort daarna bij de grens met Libanon breekt in de zomer van 2006 opnieuw een gewapend conflict in Zuid-Libanon uit tussen Hezbollah (een door Syrië gesteunde militie) en de Israëliische strijdkrachten. Er wordt heel veel infrastructuur, ook huizen verwoest. Opvallend is dat milities van Hezbollah goed bewapend zijn en onverwacht lang standhouden tegen de Israëliische tegenaanvallen en uiteindelijk een aanval met grondtroepen noodzakelijk maken. Het Israëliische leger bleek totaal niet voorbereid op deze taak en na afloop van de oorlog boeten zowel de legerleiding als de regering onder leiding van premier Ehud Olmert ernstig aan gezag in.

Sinds begin 2007 oefent Saoedi-Arabië druk uit op Hamas om een regering van nationale eenheid te vormen samen met Fatah. Dat gebeurt aanvankelijk ook, maar er breken gevechten uit in de Gazastrook tussen de aanhangers van beide partijen. Hamas krijgt de overhand. Op dit moment heeft Hamas (onder leiding van de premier Yismail Haniyeh) de touwtjes in handen in de Gazastrook, en Fatah (onder leiding van president Mahmoud Abbas) op de Westelijke Jordaanoever. Het gevaar bestaat hierdoor dat een te vormen Palestijnse staat zal uiteenvallen in twee delen. Er zijn tekenen dat Hamas bereid is om Israël de facto te erkennen, om op die manier de ontstane impasse te doorbreken.

De gewone bevolking van Gaza is inmiddels in een onhoudbare situatie terecht gekomen en wordt door de impasse gegijzeld. Aan de ene kant zit Israël die de grenzen controleert waardoor geen enkele economische activiteit zich nog kan ontplooiën en op tal van terreinen tekorten ontstaan. Het maakt de bevolking volstrekt afhankelijk van steun uit Europa. Omdat Europa met Hamas zelf geen gesprek aan wil knopen gebeurt dat slechts met horten en stoten. Anderzijds is er een Hamas-bestuur dat niet effectief optreedt tegen raketaanvallen vanuit Gaza op Israëliisch grondgebied, waardoor de sancties tegen Gaza en haar bevolking alleen maar worden verergerd. Bovendien begint de machinerie van Hamas het openbare leven verregaand te controleren, waardoor weliswaar een zekere stabiliteit ontstaat, maar er tegelijk steeds minder ruimte komt voor mensen om zich te ontwikkelen of hun mening te ventileren.

De inzet van de militaire en administratieve overmacht van de staat Israël tegen Palestijnse burgers draagt bij aan het voortbestaan van een explosieve situatie. Palestijnse gebieden worden herhaaldelijk van de buitenwereld afgesloten, identiteitsbewijzen van vele duizenden Palestijnen zijn ingenomen, vele huizen van Palestijnen die van activisme worden verdacht zijn bij eenvoudig militair bevel met de grond gelijk gemaakt. In de volkenrechtelijk bezien onwettige nederzettingen in bezet gebied wordt nog steeds gebouwd; soms worden ze nog uitgebreid. Palestijnse organisaties in Oost-Jeruzalem wordt het werken vrijwel onmogelijk gemaakt. Aan Palestijnse zijde ontbreekt het aan gezaghebbend leiderschap. Van democratische besluitvorming kan niet gesproken worden, terwijl een goed rechtssysteem ontbreekt.

Groeiende zorg is er over de gevolgen die de al meer dan veertig jaar durende bezetting heeft voor de psychische gesteldheid van zowel degenen die onder deze bezetting leven als degenen die de bezetting in de praktijk van alledag moeten uitvoeren, veelal jonge Israëliische soldaten. Bij hen die onder de bezetting leven, leidt het tot toenemende verbittering en daden van exceptioneel geweld – veelal door jongeren uitgevoerd – om de bezetter hoe dan ook te treffen. Bij hen die de bezetting uitvoeren, leidt het tot verruwing en gemakkelijk ook tot gevoelens van verachting en superioriteit en eveneens tot daden van exceptioneel tegengeweld.

Een zeer zorgelijke consequentie van de recente ontwikkelingen is het feit dat van levende contacten tussen Joden en Palestijnen, binnen de staat Israël en nog veel meer in de bezette gebieden, steeds minder sprake is. Politieke maatregelen als de afscheidingsbarrière en de verregaande beperking van de bewegingsvrijheid van de Palestijnen, versterken de tendens elkaar niet werkelijk meer te ontmoeten.

2.2 De kaders van het internationaal recht

Een belangrijk element in de discussie over de situatie in het Midden-Oosten betreft het internationaal recht. Feitelijk zijn hier twee vragen aan de orde:

- a. juridisch/analytisch: hoe ziet de situatie in het Midden-Oosten er op dit moment uit, in het licht van het internationaal recht?; en
- b. evaluerend: welke waarde heeft deze analyse voor een kerkelijke standpuntbepaling?

Op de tweede vraag wordt in hoofdstuk 4 ingegaan. Hier wordt eerst de bestaande situatie zo goed mogelijk beschreven.

De staat Israël is tot stand gekomen bij besluit van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Naar maatstaven van internationaal recht gaat het hier om een staat als alle andere, waarvan het bestaansrecht niet ter discussie staat. Israël is in 1948 onmiddellijk als lid van de Verenigde Naties toegelaten en daarmee internationaal als staat erkend. In vredesverdragen hebben ook Egypte en Jordanië de staat Israël inmiddels erkend; de buurlanden Syrië en Libanon zijn daartoe – evenals andere hier niet genoemde landen van de Arabische Liga – echter nog niet overgegaan. De feitelijke grenzen van het door Israël gecontroleerde gebied wijken echter af van de grenzen van de staat zoals die tot stand kwamen bij de wapenstilstand in 1949 en gehandhaafd bleven tot aan de Zesdaagse Oorlog van 1967. Toen bezette Israël de Gazastrook, de Sinai (die bij het vredesverdrag aan Egypte werd teruggegeven), de Westelijke Jordaanoever en de Golanhoogte. In een later stadium annexeerde Israël Oost-Jeruzalem. De definitieve status van de Golanhoogte dient wat Israël betreft geregeld te worden in een vredesverdrag met Syrië.

De Palestijnse Nationale Autoriteit (PNA) is een semi-autonome staatsorganisatie die officieel de Palestijnen op de Westelijke Jordaanoever en in de Gazastrook regeert. Deze werd in 1994 opgericht als een onderdeel van de Oslo-akkoorden tussen de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie (Palestine Liberation Organisation; PLO) en Israël (1993). De PNA is internationaal erkend als de organisatie die het Palestijnse volk vertegenwoordigt en heeft een waarnemersstatus en zelfs spreekrecht bij de Verenigde Naties. In het kader van een verhoopt definitief verdrag zal de PNA de basis vormen van een onafhankelijke Palestijnse staat. Op grond van het internationaal recht is Israël gebonden aan wat het in de Oslo-akkoorden is overeengekomen.

Alle bij de spanningen betrokken staten in het Midden-Oosten hebben zich verbonden aan het Handvest van de VN en aan de Conventies van Genève. De Palestijnse Nationale Autoriteit is echter tot dusver geen partij bij deze internationale verdragen. Op grond van de Oslo-akkoorden is zij wel partij bij de onderhandelingen, en daarbij aan deze akkoorden gebonden.

De Algemene Vergadering alsmede de Veiligheidsraad van de VN heeft zich in tal van resoluties uitgesproken over de ontwikkelingen in het Midden-Oosten. Daarin is onder meer het volgende vastgelegd:

- Palestijnse vluchtelingen hebben het recht op terugkeer;
- Israël dient zich terug te trekken uit de bezette gebieden, d.w.z. de Gaza-strook, de Westelijke Jordaanoever, inclusief Oost-Jeruzalem; voor wat betreft de grens tussen Israëliisch en Palestijns gebied wordt daarbij de zgn. 'green line', de feitelijke grens die ontstond met de wapenstilstand van 1949, als uitgangspunt genomen;
- De Israëliische nederzettingen in genoemde bezette gebieden zijn illegaal;
- Eenzijdige acties van Israël om de status van Jeruzalem te veranderen zijn illegaal en ongeldig;
- De PNA dient zich te houden aan zijn toezegging diegenen die verantwoordelijk zijn voor terroristische acties voor de rechter te brengen;
- Schendingen van mensenrechten in de bezette gebieden zijn strijdig met internationaal recht;
- De 'afscheidingsbarrière' is, althans voor zover deze is/wordt gebouwd binnen de bezette gebieden, onrechtvaardig en illegaal en dient ontmanteld te worden.

Artikel 25 van het Handvest van de VN zegt: "De Leden van de Verenigde Naties stemmen ermee in de besluiten van de Veiligheidsraad, in overeenstemming met het huidige Handvest, te aanvaarden en uit te voeren". In zoverre zijn resoluties van de Veiligheidsraad dus juridisch bindend. De bekrachtiging van het Handvest impliceert, dat alle betrokken staten zich juridisch hebben verplicht resoluties van de Veiligheidsraad na te leven. De afdwingbaarheid van deze

resoluties is echter uiterst beperkt. In bepaalde gevallen verbindt de Veiligheidsraad zelf sancties aan zijn besluiten, maar dat vereist overeenstemming tussen de permanente leden. Het Internationaal Hof van Justitie is niet in staat de naleving, op klacht van een van de partijen, af te dwingen. Wel is het zonneklaar dat de VN-resoluties een belangrijke politieke status hebben verworven en dat zij³ de sleutels bevatten voor welke vredesovereenkomst ook.

2.3 Christenen en kerken in het Midden-Oosten

In het Midden-Oosten wonen ongeveer 12 miljoen christenen. Sommige van de kerken in deze regio herleiden hun geschiedenis tot de begintijd van het christendom. Dan gaat het om kerken in de oriëntaals-orthodoxe traditie, zoals de Syrisch-Orthodoxe kerk, die in de liturgie nog altijd gebruik maakt van het Aramees, de taal waarin Jezus heeft gesproken. Oude namen als Damascus en Antiochië komen naar boven als men met vertegenwoordigers van deze kerken spreekt. Daarnaast zijn kerken van de oosters-orthodoxe traditie er vertegenwoordigd, zoals de Grieks-Orthodoxe Kerk. Men vindt er de Rooms-Katholieke Kerk, alsmede kerken met de oosters-orthodoxe rite die zich hebben verbonden met Rome en het primaat van de Paus erkennen, zoals de Grieks-Katholieke Kerk. Tenslotte hebben ook kerken uit de Protestantse traditie (Lutheranen, Anglicanen, Calvinisten, Presbyterianen) locale Palestijnse kerken gesticht.

Onder Palestijnen is er een christelijke minderheid, grotendeels Grieks-Orthodoxen en Grieks-Katholieken. In de Palestijnse gebieden hebben christenen een erkende positie (zo is bij wet vastgelegd dat Bethlehem een christen als burgemeester heeft). In Israël is ongeveer 9% van de Palestijnen christen. In Gaza en op de Westoever loopt door emigratie het aantal christenen snel terug. Was het in 1970 nog zeker 5%, nu is er hooguit 2% over. Veel Palestijnen zoeken een goed heenkomen naar het westen, weg uit de repressieve sfeer in de bezette Palestijnse gebieden. Christelijke Palestijnen hebben iets gemakkelijker toegang tot het Westen dan veel van hun moslim-volksgenoten. Maar of ze nu in het westen wonen of in Israël dan wel in de bezette gebieden, de meeste christelijke Palestijnen voelen zich toch eerst Palestijn en dan christen.

De kerken in het Midden-Oosten maken deel uit van de internationale oecumene, en onder meer de orthodoxe kerken zijn lid van de Wereldraad van Kerken. Onze broeders en zusters uit deze kerken verwijten westerse kerken dat zij hun Palestijnse broeders en zusters in hun strijd om gerechtigheid in hun regio in de steek hebben gelaten. Dat vinden dus niet alleen Palestijnse christenen, maar ook veel andere christenen in het Midden-Oosten. En het is waar: in de westerse visie op het conflict tussen Joden en Palestijnen was vaak weinig aandacht voor wat de Palestijnse broeders en zusters er over te melden hadden. Hun verhaal is in het westen jarenlang nauwelijks gehoord of verwoord. Palestijnse christenen liepen nogal eens op tegen een muur van onbegrip en onwil.

Omdat westerse kerken en christenen het zelden opnemen voor Palestijnen, worden ze door veel moslims gezien als ondersteuners van de politiek van Israël en de Verenigde Staten. Arabische christenen worden daar door moslims op aangekeken en vaak met westerse christenen op één hoop gegooid als collaborateurs met het westen. Dat compliceert de relatie tussen moslims en christenen in het Midden-Oosten. De minderheidspositie van de christenen ten opzichte van de islam, in combinatie met een politieke situatie waarin burgerlijke vrijheden onder grote druk staan, maakt het hun niet altijd mogelijk zich vrij te uiten. Steeds moet rekening gehouden worden met

³ Dit betreft met name de Veiligheidsraadresoluties 181 (1947), 303 (1949), 242 (1967), 338 (1973) en 1515 (2003).

mogelijke consequenties voor wie zich publiekelijk uitspreekt en voor de christelijke gemeenschap als geheel. Dat mag voor kerken in het Westen echter niet zonder meer een reden zijn om hun integriteit op voorhand in twijfel te trekken, en hun stem te negeren.

Inmiddels zoeken kerken in het Midden-Oosten, vooral in Israël en de Palestijnse gebieden, meer dan voorheen, naar een heldere rol en een positie. Ze worden in dat zoekproces nadrukkelijk gesteund door de Wereldraad van Kerken. In de huidige ontwikkeling (2007) kunnen kerken in het Midden-Oosten – beter dan de Europese kerken met hun door de Sjoa besmet verleden – een rol spelen. Een rol die enerzijds matigend is, maar tegelijk profetisch. Een rol waarbij eerlijke vragen over recht voor de bedreigde, de verschopte, de arme en de onderdrukte Israëli en Palestijn tegenover de machten niet uit de weg mogen worden gegaan. De kerken in het Midden-Oosten zoeken daarin naar internationale bondgenootschappen. Ze doen dat onder andere via het Palestine-Israël Ecumenical Forum van de Wereldraad van Kerken (opgericht in Amman in juni 2007). Ze deden een oproep aan de partnerkerken in de *Amman Call* die bij die gelegenheid werd opgesteld. In het conflict tussen Palestijnen en Israël wordt de Protestantse Kerk in Nederland als partnerkerk op haar oecumenische competenties aangesproken. Meer dan in het verleden wil de Protestantse Kerk in Nederland zich laten aanspreken op haar oecumenische verbondenheid met kerken en christenen in het Midden-Oosten en in het bijzonder in Israël en de Palestijnse gebieden. Het programma Zending van Kerk in Actie, dat deel uitmaakt van de werkorganisatie van ICCO & Kerk in Actie, weet zich – binnen de kaders van het staande beleid – geroepen daar werk van te maken.

2.4 Het conflict en de rol van religie

Met religie bepaalt de mens zijn of haar relatie tot de werkelijkheid (natuur, medemens en de niet-empirische werkelijkheid): zij vormt een antwoord op de vragen waarvoor de mens wordt gesteld. Religie helpt de mens om aan zijn bestaan in die werkelijkheid betekenis, zin en richting te geven. Mensen ontleen er gedragsregels en praktijken aan, die hen helpen om zich in die werkelijkheid te bewegen op een wijze die door hen als adequaat wordt ervaren. Tegelijk gaat het om innige relaties en diep gevoelde verbanden, die heftige emoties oproepen. Het gaat om de Heilige. Dat trekt diepe groeven in iemands ziel.⁴

Die heftige gevoelens bij gebruiken, leefregels, plaatsen en rechten leiden nogal eens tot claimgedrag. Religieuze claims worden vaak vertaald in exclusieve rechten en draaien uit op een exclusieve kijk op recht en gerechtigheid. Meestal stoken die claims erg goed met bepaald maatschappelijk, politiek of financieel eigenbelang. Vaak loopt dit eigenbelang parallel met etnische belangen of de belangen van bepaalde klassen of standen. Wanneer religieuze claims dooréén worden gevlochten met eigenbelang en een eenzijdige kijk op gerechtigheid, dan geeft dat een gevaarlijke mix, die gemakkelijk tot extremisme leidt. Politici manipuleren die mix, en maken er gebruik van voor politieke doeleinden. De geschiedenis van de mens zit daar vol mee, niet in de laatste plaats in het 'Heilige Land' zelf.⁵

⁴ Er zijn nogal wat theorieën over religie en samenleving. We kiezen voor een antropologische benadering die dicht bij de ervaringen van de gelovigen blijft.

⁵ 'Het Heilige Land' is een begrip dat wordt gehanteerd door kerken in het Midden Oosten; voor hen omvat het de heilige plaatsen van het christendom, die zich zowel in Israël als in de Palestijnse gebieden bevinden. In het Jodendom en de Islam vigeren overigens andere concepties van heiligheid van het land.

Ondanks hun verschillen delen jodendom, christendom en islam een droom van gerechtigheid en vrede, een droom van een werkelijkheid waarin de arme tot zijn recht komt, en ieder zijn talenten vrij kan ontplooiën. Joden spreken over de halacha, het leven op de 'weg' van Gods geboden. Christenen spreken over de navolging van Christus en het zoeken van het koninkrijk van God, Moslims spreken over de sharia, het pad, de weg naar de ultieme Bron van gerechtigheid, God. In de christelijke traditie is dit streven nogal eens vergeestelijkt. Theologie na de Tweede Wereldoorlog opende de ogen van christenen ervoor dat de boodschap van heil en gerechtigheid ook deze werkelijkheid betreft. Net als bij de joden en de moslims gaat het er ook bij christenen om hier en nu gestalte te geven aan de werkelijkheid, op een wijze die goed is in de ogen van de Eeuwige. Om gestalte te geven aan een wereld van vrede en recht.

In veel godsdiensten bestaan deze tendenties, van enerzijds de beweging naar uitsluiting van de ander en anderzijds de beweging naar vrede en recht voor allen, naast elkaar. Je zou kunnen spreken van een dialectische verhouding. Met die dialectiek moeten we rekening houden als we het hebben over het streven naar een rechtvaardige vrede in het Midden-Oosten.

Voor joden, christenen en moslims heeft dit 'Heilige Land' bijzondere betekenis. Als het land dat aan Abraham werd beloofd, heeft het voor hen eschatologische glans. Het wordt verbonden met hun geschiedenis, hun profeten, wonderen. Tal van plaatsen en plaatsnamen verbinden zich met verhalen uit hun tradities; verhalen die hen heilig zijn, en de weg wijzen. Deels dezelfde verhalen, deels andere, deels dezelfde verhalen met andere mensen. Maar alle even dierbaar en even sterk verbonden met deze strook land. Neem bijvoorbeeld de verhalen van Abraham, Isaak en Ismaël. Isaak is als aartsvader voor Joden bijzonder belangrijk. Ismaël en zijn moeder Hagar spelen een belangrijke rol voor moslims (het offerfeest en de hadj).

Onder invloed van die verbondenheid vindt aan beide zijden religieus geïnspireerd geweld plaats. Jonge Palestijnse moslims die religieus geïnspireerde zelfmoordaanslagen plegen met vele slachtoffers in Israël, worden in de straten van Ramallah met posters als martelaars van het geloof geëerd. In Hebron, midden in Palestijns gebied, bevindt zich het graf van de aartsvaders. De plaats speelt een belangrijke rol voor moslims en joden, en de moskee en de synagoge vormen al eeuwenlang samen één complex gebouw. Desondanks beschouwt een groep Joodse kolonisten in Hebron de stad vanwege de graven als exclusief Joods erfdeel dat door God alleen voor Joden is bestemd. Een kolonist die in de moskee van de aartsvaders het vuur opende op biddende moslims wordt daarom door hen als held vereerd: zijn graf is als een gedenkteken ingericht. Zo is er zowel onder moslims als onder joden religieus geïnspireerd geweld dat samenhangt met religieuze claims op 'heilig land'. Niet gelegitimeerd door overheden, maar ook niet bestreden; en soms vindt dit geweld zelfs onder haar bescherming plaats.

Maar hoe belangrijk het Heilige Land ook is, het valt in het niet bij Jeruzalem zelf. Jeruzalem is de stad waar David regeerde en Salomo de tempel bouwde. De stad en de tempel symboliseren het lot en de geschiedenis van het Joodse volk, zowel in politieke als in religieuze zin; van soevereiniteit naar ballingschap, van nabijheid bij Gods tempel naar de verwoesting daarvan. Geen wonder dat dagelijks gebeden wordt om een eind aan de ballingschap en om herbouw van de tempel. Geen wonder dat Joden zich, waar ook ter wereld, bij het bidden van dat gebed daadwerkelijk in de richting van Jeruzalem keren.

Ook voor Jezus van Nazareth en de evangelisten had Jeruzalem deze centrale functie. De tempel bestond nog in zijn dagen en daarom trok hij daarheen, waarschijnlijk drie maal per jaar, met de drie pelgrimsfeesten (of voetfeesten: Pesach, het Wekenfeest, Loofhuttenfeest), zoals duizenden Joodse pelgrims met hem. In Jeruzalem stierf hij, in Jeruzalem werd hij opgewekt uit de dood. In

Jeruzalem werd de Geest over zijn leerlingen uitgestort. Daar ontstond de kerk, ook al verlegde zij later haar centrum westwaarts, naar Constantinopel en Rome.

Ook voor moslims heeft Jeruzalem een bijzondere betekenis. Zij noemen haar 'Al Quds', de Heilige. Het is de plek waarvandaan volgens de Islam Mohammed zijn reis naar de hemel maakte, en dus de plek waar Gods hemel en de werkelijkheid van de mensen aan elkaar werden verbonden. Het is de plek waarnaar (vóór Mekka) Moslims hun gebeden richtten. En nadat Mekka als brandpunt van de Islam werd aangewezen, werd Jeruzalem voor moslims na Medina de derde stad in rangorde van heiligheid. Op de plek die joden en christenen aanduiden met de term 'tempelberg', ligt de Al-Haram al-Sharif, één van de meest heilige plaatsen voor de hele islamitische wereld. Het beslaat veertien hectare (een-zesde deel van de ommuurde oude stad) met fontein, tuinen, gebouwen en koepels, waaronder de Al-Aqsa Moskee en de koepel van de rots waarvandaan Mohammed naar de hemel opsteeg, en wordt als geheel beschouwd als een moskee.

Voor joden en christenen vertegenwoordigt Jeruzalem hoop op Gods toekomst van vrede en gerechtigheid. Jeruzalem is een eschatologisch ijkpunt voor de drie godsdiensten. Jeruzalem –stad van vrede – vormt een belangrijk element van hun religieuze identiteit.

En daarmee is Jeruzalem ook twistappel geworden en leidt die religieuze en historische betekenis van Jeruzalem voor veel aanhangers van islam, christendom en jodendom tot exclusieve claims. Gekoppeld aan een wirwar aan belangen, leiden die claims tot grote en diepe conflicten. Door die claims is Jeruzalem zelf één van de redenen waarom het conflict tussen Joden en Palestijnen zo moeilijk is op te lossen. Die claims verleiden mensen tot extremistisch denken en handelen. Die claims verkrampen elke poging tot vrede. Die kramp biedt aan extreme elementen de ruimte om pogingen tot verzoening in verbaal en daadwerkelijk geweld te smoren. Ze zijn gemakkelijk te hanteren en te manipuleren in tal van politieke kwesties. Ze leiden tot extreem denken onder bepaalde groepen joden en christenen en leiden tot bondgenootschappen tussen gelijkgestemde stromingen onder hen. Ondanks hun enorme diversiteit geldt voor moslims dat wat in Jeruzalem gebeurt hen allen raakt. Dat kan heftige reacties te weeg brengen, zoals bleek toen Israël in 2007 begon aan opgravingen bij de klagmuur. Allen claimen Jeruzalem voor zich, en belasten daarmee elk vredesproces.

Maar jodendom, islam en christendom delen een droom van mensen die in vrede met elkaar samen wonen. Het is vanuit dat gezichtspunt dat de kerkleiders van Jeruzalem zich keer op keer uitspreken voor een gedeeld Jeruzalem, met een aparte status. Waar elke religie deel in heeft. De Wereldraad van Kerken ondersteunt die opvatting. Ook moslims en orthodoxe joden zien er veel in. Tenminste zolang er respectvol wordt omgegaan met hun religieuze betrokkenheid bij Jeruzalem en bij de heilige (Tempel)berg. De kerkleiders in Jeruzalem zijn erg belangrijk voor alle christenen in het Midden-Oosten en genieten veel prestige onder aangrenzende volken. Misschien kunnen zij, samen met joodse en moslim religieuze leiders, christenen, joden en moslims helpen om aan de verlamme kramp van de claims te ontsnappen.

3 De Protestantse Kerk in Nederland en het Midden-Oosten

In dit hoofdstuk wordt getracht in enkele grote lijnen het beleid van de Protestantse Kerk in Nederland en haar rechtsvoorgangers ten aanzien van het Midden-Oosten te schetsen. Achtereenvolgens wordt ingegaan op het beleid met betrekking tot Israël, het werelddiaconaal beleid, de beleidsnotitie van 2003, en de conclusies vanuit het bezoek van een delegatie van de Protestantse Kerk in Nederland aan het Midden-Oosten in 2004.

3.1 Enkele hoofdlijnen in het beleid van de SoW-kerken t.a.v. Israël

Omdat een toelichting op de woorden 'onopgeefbare verbondenheid' van groot belang blijkt voor de op dit moment in de Protestantse Kerk in Nederland lopende discussies, concentreert dit deel van deze notitie zich op de totstandkoming en achtergrond van deze uitdrukking.

3.1.1 Het hervormde spreken over Israël sinds WO II

De eerste studie die de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) publiceerde over de theologische betekenis van Israël kwam uit in 1959, en was getiteld *Israël en de kerk*. In het kader van een beschouwing over Israëls zelfverstaan en geloofstraditie, komt in het hoofdstuk 'Israël in het heden' ook de staat Israël ter sprake. Hier wordt driemaal het woord teken gebruikt: de staat als 'teken van onze onmacht' (weinig christenen hebben in de ware zin des woords voor Israël gestreden toen dit volk in zijn naakte existentie bedreigd werd), als teken van Gods trouw (ondanks de ontrouw van ons mensen) en als teken dat dit volk van Godswege op een nieuwe weg gesteld werd. God schenkt zijn volk de mogelijkheid zijn verkiezing waar te maken, waarbij het voor alles zijn Messias zou moeten vinden.

De verhouding van het volk Israël met het land, toegespitst op de staat Israël vormt het onderwerp van de synodale handreiking *Israël, volk, land en staat* van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1970. In de inleiding van dit document, waarvan prof.dr. H. Berkhof en mevrouw dr. E. Flesseman - van Leer de belangrijkste opstellers waren, komt het woord verbondenheid al in de eerste alinea voor: "De kerk heeft de opdracht haar geloof in God te verkondigen en van deze verkondiging maakt ook haar verbondenheid met het volk Israël deel uit." Van daaruit wordt de vraag gesteld of de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft.

Ook internationaal gezien was dit de eerste keer dat een kerk zich in een officieel geschrift uitliet over de betekenis van de staat Israël. Duitse en andere (bijv. Zwitserse) kerken zouden pas later volgen (1980: de verklaring van de Rijnlandse kerk over de 'Vernieuwing van de verhouding van de kerk tot het Joodse volk'). De vraag naar de betekenis van de staat Israël wordt in het rapport van 1970 in een historische en theologische context geplaatst, genuanceerd en tenslotte beaamd. Maar de discussies erover waren van meet af aan heftig en scherp. De synode aanvaardde het stuk in zijn laatste ontwerp uiteindelijk met 38 tegen 10 stemmen.

In 1988 besloot de synode tot een voortgaande bezinning over de relatie Israël, volk, land en staat. Daarin zou moeten worden uitgegaan van Gods trouw aan zijn volk, en tegelijkertijd zou "de stem van de christenen in het Midden-Oosten mede gehoord dienen te worden". De Intifada van het Palestijnse volk was uitgebroken, hun roep om zelfbeschikking en een eigen staat werd wereldwijd

gehoord. De aldus ingestelde commissie, bestaande uit leden uit de kringen van Kerk en Israël en het Werelddiaconaat, kwam in 1992 met een tussenrapportage en in 1995 met een eindrapport. In dit rapport is behalve een aantal bijbelstudies een tot dan toe in onze kerken onderbelicht aspect van de wordingsgeschiedenis van Israël opgenomen: het ontstaan van de kwestie van de Palestijnse vluchtelingen in de periode 1947-1949. Tevens komen twee Palestijnse bevrijdingstheologen uitvoerig aan het woord, namelijk de Anglicaanse theoloog Naim Stifan Ateek (later grondlegger van Sabeel, het centrum voor Palestijnse bevrijdingstheologie) en de Lutherse theoloog Mitri Raheb, predikant in Bethlehem. Daaruit blijkt dat de kerk op dat moment ook notie nam van de Palestijnse christelijke stemmen.

Het probleem van de voortgaande bezinning in 1995 was dat er geen zichtbare consequenties aan het rapport werden verbonden. De bedoelingen die neergelegd werden in de besluitvorming zijn helaas nooit gerealiseerd, zoals: het rapport beschikbaar te maken voor bezinning in de gemeenten, het gesprek erover te zoeken met de Raad van Kerken in het Midden-Oosten en met de Joodse gemeenschap in Nederland. Waarschijnlijk was de verlegenheid over de ambivalentie van dit rapport uiteindelijk zo groot dat allen die vanuit Kerk en Israël en het Werelddiaconaat hieraan verder hadden moeten werken, zich daartoe niet in staat achtten. De twee lijnen worden in het laatste hoofdstuk aldus omschreven: 'In de ene gedachtengang wordt gesproken over een ook na Christus gebleven fundamenteel onderscheid tussen het Joodse volk en de andere volken. In de andere gedachtengang wordt meer uitgegaan van de wezenlijke eenheid van Israël met de volken. Hier spreekt men graag van Israël als getuige, van Gods heilsbedoeling met alle volken. Het spreekt vanzelf dat deze beide gedachtengangen doorwerken in de manier van omgaan met de hier besproken vraag van Palestijnse christenen.' (p.76)

Kort gezegd: Israël *en* de volken of Israël *met* de volken? In dit ene woord verschil ligt een wereld aan verschillende gevoelsladingen, die in het volgende hoofdstuk zullen worden verduidelijkt aan de hand van het dilemma 'Israël: notie of natie?'

3.1.2. De rol van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden

De Nederlandse Lutheranen hebben vooral in het verband van de Lutherse Wereldfederatie (LWF) een belangrijke voortrekkersrol gespeeld in het debat over zending onder de Joden. Uiteindelijk heeft de LWF deze afgewezen. Bovendien nam in 1984 de LWF afstand van de anti-Joodse geschriften en uitspraken van Martin Luther. In de Lutherse Europese Commissie voor Kerk en Jodendom (LEKKJ) waren de Nederlandse afgevaardigden in de jaren negentig voortrekkers in het debat over 'Israël, volk, land en staat'. Door de verdeeldheid onder de lidkerken van deze commissie is het daartoe voorbereide rapport nooit goedgekeurd.

3.1.3. Kleine geschiedenis van de term 'onopgeefbare verbondenheid'

Als het gaat om de verhouding tot het volk Israël dient de kerk zich bewust te zijn van de historische context waarin bepaalde kerkelijke uitspraken gedaan worden. Deze kan zeer snel veranderen, waardoor ook de betreffende uitspraken op hun theologische houdbaarheid getoetst dienen te worden. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de kerkordelijke geformuleerde roeping gestalte te geven aan de 'onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël', die vanaf 1992 een grote plaats innam in de discussies rond de vaststelling van de nieuwe kerkorde voor de Protestantse Kerk. Telkens weer wordt de vraag gesteld naar de precieze inhoud, strekking en

consequenties van die formulering. Daarom volgt hier allereerst enige informatie over de historische achtergrond ervan.

De uiteindelijke kerkordetekst (vastgesteld in 2003) luidt:

De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God. (artikel I-7)

Wanneer werd de term 'verbondenheid met Israël' voor het eerst gebruikt? En wanneer werd het nadruk gevende woord 'onopgeefbaar' daaraan toegevoegd? Dat is vrij helder te traceren. De formulering is – voor zover het gaat om officiële uitspraken van synoden – in gereformeerde kring ontstaan, en vandaar uit een vertrouwde – en tegelijkertijd bediscussieerde – uitdrukking geworden in de gehele Protestantse Kerk in Nederland.

De 'verbondenheid met Israël' wordt in gereformeerde kringen voor het eerst expliciet uitgesproken in 1973, kort na de Grote-Verzoendagoorlog. Het is in een situatie van grote verlegenheid. De rabbijnen van Nederland hadden een telegram aan het moderamen van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) gestuurd, waarin zij er hun teleurstelling over uitten dat de kerken op geen enkele wijze hun afkeuring hadden uitgesproken over de 'zorgvuldige voorbereide massale agressie' (van Egypte en Syrië). *'Het achterwege blijven van een veroordeling wekt de indruk van een stilzwijgende goedkeuring van deze aanslag op de existentie van Israël. Daardoor hebben vroegere uitspraken van de kerken over het recht van het Joodse volk op een eigen staat veel van hun geloofwaardigheid verloren.'*

De voorzitter van de synode stelt voor 'uit verlegenheid' dit telegram voor kennisgeving aan te nemen. De synode gaat hiermee niet akkoord. Een commissie krijgt de opdracht een voorstel tot reactie te formuleren. De voorzitter van Deputaten voor Kerk en Israël zegt, met woorden die vandaag nog actueel zijn: "Terecht kijkt Israël naar ons en het verwacht van ons iets. En we zijn er niet klaar mee om alleen maar voor deze en tegen die te zijn. Maar wat moeten we er dan wel mee, als we bovendien nog bedenken wat Abel Herzberg zegt 'dat de tranen van een Arabische moeder en van Arabische kinderen net zo zwaar wegen als die welke aan Joodse kant worden vergoten'. Exacte antwoorden zijn moeilijk te geven, maar als christenen kunnen we niet anders dan onze *verbondenheid* uitspreken met het volk Israël, omdat ons beider bestaan op de meest intensieve wijze met elkaar is verweven. Daarmee zijn we dan niet klaar. Beter gezegd: dan beginnen de problemen pas."

Aan het eind van die synodezitting wordt een antwoord geformuleerd aan de rabbijnen waar in de eerste alinea weer het woord 'verbondenheid' voorkomt, namelijk:

'De Generale Synode van de Gereformeerde Kerken betuigt vanuit het geloof in de God van Abraham, Izaak en Jacob haar verbondenheid met het Joodse volk, nu het zich opnieuw zo in zijn bestaan bedreigd weet.'

Aan het slot van deze tekst erkent de synode met schaamte, dat de Westerse christenheid mede verantwoordelijk is voor het ontstaan van de huidige situatie; daarom wil zij naar vermogen bijdragen aan de vrede tussen Israël en de Arabische staten en bidt, dat beide partijen zich met ons het lot van de Palestijnen zullen aantrekken.

Het woord 'onopgeefbaar' is voor het eerst te vinden in een uitspraak van de gereformeerde synode in 1979, als de serie *Holocaust* op de Nederlandse televisie is geweest. Hierin worden de lotgevallen van een Joodse familie ten tijde van nazi-Duitsland op een realistische wijze in beeld gebracht. Deze serie had duizenden reacties opgeroepen. In de synode werd aangedrongen op meer aandacht voor het opkomend antisemitisme. De synode sprak daarom uit: *'De gemeenten dienen met name ook in de Woordverkondiging te worden gewezen op de onopgeefbare verbondenheid van de Kerk met het Joodse volk en daarvan te getuigen.'*

De richting is dus duidelijk: van de kerk naar het Joodse volk.

Deze uitdrukking zal op volgende synodes herhaald worden en uiteindelijk in 1991 een definitieve plaats krijgen in de gereformeerde kerkorde: *De kerken zijn geroepen gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid van de gemeente van Christus met het volk Israël en te zoeken naar gelegenheid voor Joden en christenen tot wederzijds getuige zijn (art. 88a).*

Twee verschillende aspecten van de relatie van de kerk met het Joodse volk spelen in de historische ontwikkeling rond de term 'onopgeefbare verbondenheid' dus op de achtergrond mee:

1. Het in ieder geval sinds 1967 (instelling van de hervormde "post Jeruzalem") en 1973 (Grote-Verzoendagoorlog) gegroeide besef van de kerk dat de staat Israël een wezenlijk onderdeel uitmaakt van de Joodse identiteit wereldwijd, en dat deze staat op dat moment in zijn existentie bedreigd was.
2. Het groeiende schuldbesef van de kerken over het christelijke aandeel in de Sjoa, ook via de rol van zwijgende toekijkers. Door de film *Holocaust* (1979) en door het standaardwerk van Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz* (1980), heeft het thema van het christelijk antisemitisme, maar ook van aandacht voor het jodendom als levende geloofstraditie, jarenlang hoog op de kerkelijke agenda gestaan.

Wat dit tweede punt, het schuldbesef aan christelijke kant, betreft: het maakt in elk geval duidelijk, dat een uitsluitend ethische benadering van de staat Israël niet toereikend is voor een kerkelijke benadering ter zake. De eigen historische positie van de westerse christenheid als direct betrokken partner in het conflict blijft dan ten onrechte buiten beeld. Als kerken echt contextueel willen spreken en handelen, dienen zij zich bewust te zijn van de eigen subject-positie, van de eigen rol zowel bij het ontstaan van het probleem als bij het voortduren ervan, en van de medeverantwoordelijkheid om aan een oplossing naar vermogen bij te dragen. De Israëlische schrijver Amos Oz ziet in het conflict tussen Israël en de Palestijnen beiden als slachtoffers van eenzelfde wrede ouder, Europa, en wel slachtoffers die het beeld van die ouder in de ander geprojecteerd zien en elkaar daarom haten.

De keuze voor de kwalificatie 'onopgeefbaar' dient met dit alles verstaan te worden tegen de achtergrond van een eeuwenlange geschiedenis waarin de kerk zich sterk had vervreemd van haar wortels in Israël, met alle voor Israël – en, op een andere manier – ook voor de kerk desastreuze gevolgen daarvan. Door deze woordkeus moest onderstreept worden, dat de kerk tot een fundamenteel inzicht is gekomen: zij kan zichzelf niet (meer), nooit meer, los van Israël denken. Zij kan die verbondenheid niet opgeven. Op zichzelf zegt deze uitspraak daarmee alleen iets over de relatie met Israël; zij is nooit bedoeld geweest om daarmee, impliciet of expliciet, andere relaties waarin de kerk staat als van minder belang te kenmerken.

In de laatste fase voor de gereformeerde kerkordewijziging staat in de discussie de vraag centraal naar de inhoud van het getuige zijn tegenover Israël. Duidelijk wordt, dat de verhouding van de

kerk tegenover het Joodse volk niet meer gekenmerkt mag worden door bekeringsdrang, maar door een houding van dialoog tussen gelijkwaardige gesprekspartners.

Opvallend is dat binnen het kerkordeartikel een terminologische verschuiving is te constateren van 'volk Israël' naar 'Joden'. Het eerste benadrukt de band met het Bijbelse taalgebruik én met de politieke actualiteit; het tweede wekt vooral de associatie met de Joodse gemeenschap in ons midden.

Opvallend is ook dat deze verbondenheid niet als *gegeven*, maar als *roeping* beleden wordt. Waar de kerkorde spreekt over de roeping van de kerk, gaat het altijd om wezenlijke identiteitsvragen. De kerk kan er door Israël dan ook op aangesproken worden. Tegelijkertijd blijft het een uitdaging om zo concreet mogelijk aan die roeping gestalte te geven. Deze formulering veronderstelt dus een kerkelijk gesprek over de concrete invulling ervan. Een gesprek dat raakt aan de identiteit van de kerk en van veel van haar leden. Juist daarom wordt het gesprek tot vandaag toe vaak met grote inzet en felheid gevoerd.

In het woord 'verbondenheid' klinken associaties mee met de woorden band, binding, verbinden. Zelfs met het woord verbond; dat is taalkundig onjuist, maar naar de woordassociatie wél juist. De 'verbonden mogendheden' zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog de geallieerden: één in hun doelstelling om de vijanden van vrijheid en democratie ook in militair opzicht te bevechten. Van een dergelijke *lotsverbondenheid* tussen Israël en de volken is geen sprake. Is Israël eigenlijk wel met de volken, met de kerk, verbonden? Dat staat nog te bezien. Duidelijk is dat de kerk eenzijdig spreekt over de verbondenheid met Israël en deze fundeert in verleden en heden: 'vanuit het geloof in de God van Abraham, Izaäk en Jacob' (zo zegt de synode van de GKN in 1973) en 'omdat ons beider bestaan op de meest intensieve wijze met elkaar is verweven' (zo de voorzitter van het deputaatschap in 1973).

In hoofdstuk 4 van deze nota worden deze gedachten verder uitgewerkt, en komt ook de vraag aan de orde in hoeverre ook de toekomstverwachting van de kerk hier in het geding is. Men denke aan artikel I-1 van de kerkorde, waar de kerk zichzelf onder meer beschrijft als 'delend in de aan Israël geschonken verwachting' en – daarom – 'zich uitstrekkend naar de komst van het Koninkrijk van God'.

Duidelijk is in elk geval, dat de kerk hier steeds alleen over zichzelf spreekt: *zij* kan niet zonder deze verbondenheid, terwijl Israël een zelfverstaan heeft waarvan de kerk niet op dezelfde wijze noodzakelijkerwijs deel uitmaakt. Het gaat bij Israël en de kerk dus om een asymmetrische relatie.

3.1.4. Kerkelijke praktijk

Zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken in Nederland hebben op een gegeven moment onderkend, dat het kerkelijke gesprek met Israël ook *in* de staat Israël gezocht dient te worden. De NHK had in de periode 1967 – 1992 een theologisch adviseur in Jeruzalem (Dr. J. Schoneveld van 1967 tot 1980 en dr. G.H. Cohen Stuart van 1982 tot 1992). De Gereformeerde Kerken in Nederland hadden van meet af aan een nauwe band met de internationale christelijke nederzetting Nes Ammim in West-Galilea, bedoeld om tekenen van verzoening te bewerkstelligen. Vanaf 1974 maakten zij zich financieel verantwoordelijk voor de pastor in Nes Ammim. De aldaar gestationeerde gereformeerde predikanten vormden zo een goede schakel tussen Israël en de Nederlandse (SoW-)kerken.

Zowel de genoemde twee theologische adviseurs als ook Nes Ammim en de diverse gereformeerde predikanten die daar dienst deden (waarvan dr. Simon Schoon de eerste was) hebben zich terdege bezig gehouden met de theologische doordenking van de staatwording van Israël en het daaruit voortkomende conflict met Palestijnen en omliggende Arabische landen. Het heeft echter lang geduurd voor echte samenwerking met de werelddiaconale organen van de kerken tot stand kwam. Het is altijd moeilijk gebleken voor de SoW-kerken om de verschillende standpunten met elkaar in gesprek te brengen.

3.1.5. Afsluitend

Het gaat in het kerkorde-artikel slechts impliciet om de verhouding van de kerk tot de *staat* Israël. In de eerste plaats gaat het om de plaatsbepaling van de kerk tot het *volk* Israël wereldwijd. Als de kerk stelling wil nemen in het nu bijna zestig jaar durende conflict tussen de staat Israël en zijn buuren (zowel de Palestijnen als die Arabische buurstaten die de vrede nog niet getekend hebben), dan kan zij er niet omheen nader te nuanceren hoe zij de staat Israël ziet. Ook die vraag komt in hoofdstuk 4 weer terug.

3.2 De hoofdlijnen in het werelddiaconaal beleid

Tegelijk wordt de kerk ook aangesproken op haar diaconale kwaliteiten. In opdracht van de Protestantse Kerk in Nederland en haar voorgangers heeft het werelddiaconaat en later Kerk in Actie zich conform haar visie en missie altijd bekommerd om vragen van vrede en recht, macht en onmacht, gestreden tegen discriminatie en onderdrukking, en gestreden tegen de effecten van armoede en hopeloosheid. Ze doet dat in verschillende landen. De keuze van de Protestantse Kerk in Nederland om zich via Kerk in Actie met een land te bemoeien, hangt samen met allerlei historische en pragmatische overwegingen. Door de betrokkenheid van onze kerken bij Israël en de geschiedenis van het Joodse volk, lag interesse voor het heilige land voor de hand.

Daarbij wilde het werelddiaconaat werken aan gerechtigheid, verzoening en barmhartigheid zonder onderscheid te maken tussen meer of minder bevriende partijen. Onderscheid wordt gemaakt op grond van de nood zelf, de mogelijkheid van Kerk in Actie om daar iets in te betekenen, de positie en mogelijkheden van slachtoffers – dan wel van betrokken regeringen - om er zelf iets aan te doen, en de vraag wie er nog meer helpen of kunnen helpen. Recht zonder aanzien des persoons is immers bij uitstek een oudtestamentische notie (Deut. 16 : 18 – 20). Inzake de staat Israël, de positie van Palestijnen in Israël en de positie van Palestijnen in de bezette gebieden, heeft Kerk in Actie daarin niet anders willen werken dan in andere gebieden. Gezien de aard van het diaconaat en de situatie in Israël en de Palestijnse gebieden (behoeftebenadering en rechtenbenadering) ging de aandacht van het werelddiaconaat vooral uit naar de problemen die Palestijnen ervaren. Dat bracht Kerk in Actie van tijd tot tijd in conflict met diegenen die voor Israël een uitzondering wilden maken, en heeft tot veel discussie geleid, ook in de kerk. Soms moest onder invloed van die discussie pas op de plaats worden gemaakt. Tegelijk hebben veel Palestijnse christenen zich door die houding herkend en erkend gevoeld.

Tegelijk is het wel de vraag in hoeverre de dienst der gerechtigheid kan worden uitgevoerd door (internationaal) juridische bemiddeling, of dat het ook gaat om een wijder perspectief van vrede en

recht; een proces waarin je elkaar moet betrekken. Het is een vraag die in andere situaties (Oost Timor, Ambon, Noord-Ierland) elders op de wereld ook aan de orde is. Deze vraag naar samenwerking wordt echter indringender en ook lastiger te beantwoorden, als je elkaar tegelijk aanspreekt op gedeelde religieuze wortels, en daarnaast ook nog eens een geschiedenis van geweld hebt met elkaar (de Sjoa). Een geschiedenis waar westerse christenen veelal onbeschadigd uit te voorschijn kwamen, als toeschouwers en soms als daders, en waarin Joden juist slachtoffers werden van tomeloos geweld. In de kerken wordt die vraag anders beleefd dan in de gesecculariseerde Nederlandse samenleving in het algemeen.

Hoe nauw het op dit gebied luistert bleek uit de discussie die ontstond rond United Civilians for Peace. Naar aanleiding van deze discussie is aan de synodeleden nadere informatie verstrekt. Die informatie wordt hier nog eens afgedrukt, waarbij vaststaat dat de synode het beleid van Kerk in Actie (op hoofdlijnen) vaststelt:

Per 1 januari 2007 is de participatie van Kerk in Actie in United Civilians for Peace (UCP) beëindigd. Kerk in Actie zet zich al jarenlang langs verschillende kanalen in voor vrede, verzoening en gerechtigheid in het Midden-Oosten. UCP was een van de organisaties waarmee Kerk in Actie voor het werk in het Midden-Oosten samenwerkte. UCP stuurde waarnemers naar de bezette Palestijnse gebieden en voorziet in een brede stroom informatie over de situatie aldaar. Dat is waardevol en belangrijk. Daarnaast nam UCP de lobby op zich voor een rechtvaardige vrede. UCP werd zo de spreekbuis van de participerende organisaties, inclusief Kerk in Actie en daarmee ook van de Protestantse Kerk en de andere kerken die participeren in Kerk in Actie. Formuleringen die door UCP namens de participerende organisaties worden gedragen komen echter niet noodzakelijkerwijze overeen met de wijze waarop Kerk in Actie zich zou uitdrukken. Evaluatie wees uit, dat de lobby-activiteiten minder effectief waren door het imago dat UCP in de loop van de tijd heeft gekregen. Rekening houdend met het feit dat zowel werktijd als financiën (doordat een medewerker is uitgezonden naar Sabeel), minder beschikbaar zijn, is besloten de participatie te beëindigen. Onder erkenning van het belang van UCP, heeft Kerk in Actie zich daarom als participant uit UCP teruggetrokken. Het beleid van Kerk in Actie in het Midden-Oosten is ongewijzigd. Kerk in Actie zal zelf de lobby voor vrede, verzoening en gerechtigheid voortzetten en daarin de zorg voor alle partijen in het conflict verwoorden.

De inzet voor vrede, verzoening en gerechtigheid in het Midden-Oosten wordt door Kerk in Actie onverminderd voortgezet, in lijn met het beleid dat is vastgesteld⁶ in de notitie "Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict". Daarin komt onder andere de diaconale taak aan de orde, die de kerk heeft ten opzichte van armen en mensen in de knel. Zorg voor vrede en gerechtigheid, omzien naar hen die in dit conflict in de verdrukking komen, zijn in het werk van Kerk in Actie speerpunten.

Kerk in Actie wil een rechtvaardige vrede tussen Israëliërs en Palestijnen bevorderen door te stimuleren dat men elkaars recht erkent om zich in verbondenheid met Israël-Palestina te ontplooien. Daarvoor is erkenning nodig van elkaars geschiedenis, elkaars gelijke rechten, een eerlijke oplossing voor Palestijnse vluchtelingen en een Jeruzalem dat door beiden gedeeld wordt. Absolute voorwaarden zijn dat internationaal recht en de mensenrechten door beide partijen worden gerespecteerd, geweld en straffeloosheid stoppen, en racisme, superioriteitsgevoelens en

⁶ Zoals eerder werd aangegeven, is de (eerste) notitie "Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict" door het moderamen van de generale synode vastgesteld.

vijandsbeelden worden doorbroken. Dan kan het land ruimte bieden voor zowel Joden als Palestijnen. De projecten van partners die Kerk in Actie steunt zijn daar op gericht.

De natuurlijke partners bij het werk van Kerk in Actie zijn kerken en kerkelijke organisaties in de regio. Kerk in Actie is een belangrijke partner van de Middle East Council of Churches (MECC). Verder sluit Kerk in Actie ook aan bij programma's van de Wereldraad van Kerken. In tweede instantie zijn partners alle organisaties en individuen, Israëliische en Palestijnse, die oprecht streven naar vrede die recht doet aan beide volken. Kerk in Actie wil stem geven aan hun visie en hun lobbywerk steunen. Ook wil Kerk in Actie samen met hen humanitaire hulp verlenen aan de meest kwetsbare groepen. Uitgangspunt in al die relaties is de noodzaak van wederzijdse erkenning van de aspiraties van beide volken en de wens om daarop aangesproken te worden.

Samen met haar partners wil Kerk in Actie ook de samenleving in westerse landen en de kerken aanspreken. Kerk in Actie wil zich daartoe profileren als pro vrede, pro dialoog, pro mensenrechten en de suggestie van partijdigheid voorkomen. Ze heeft er behoefte aan om dat duidelijk in kerk en politiek te communiceren. Daartoe wil ze vrij gebruik kunnen maken van informatie die door UCP en anderen wordt aangeboden.

In het werk van Kerk in Actie komt het geregeld voor, dat relaties met partners na een aantal jaren worden afgebouwd. Soms gebeurt dat omdat het project is afgerond, soms ook omdat op grond van beschikbare middelen of andere mogelijkheden nieuwe keuzes gemaakt worden. Dat laatste is ook bij de beëindiging van het lidmaatschap van UCP het geval. Kerk in Actie blijft echter bereid om op projectbasis in afzonderlijke UCP-projecten te participeren.

De beslissing om niet langer deel te nemen doet niets af aan de waardering voor de inzet en de integriteit van UCP, dat van belang blijft als kenniscentrum voor de realiteit in de Palestijnse gebieden. Het uitreden van Kerk in Actie uit UCP is geen breuk met het beleid voor vrede zoals dat tot nog toe is gevoerd. Het is wel kiezen voor een eigen verwoording van de problematiek. De recente uitzending van een medewerker naar Sabeel, een oecumenisch instituut in het Palestijnse gebied dat zich inzet voor vrede, gerechtigheid en verzoening, is een bewijs voor de onverminderde aandacht die de situatie in de Palestijnse gebieden heeft.

Het betekent tegelijk dat Kerk in Actie ook verantwoording moet afleggen over de wijze waarop ze die rol speelt; aan de Protestantse Kerk in Nederland – haar leden en haar synode –, maar ook aan haar partners in Israël en de Palestijnse gebieden zelf.

Concreet zal diaconaat tot veelsoortige interventies leiden. Het houdt bijvoorbeeld in dat er wordt samengewerkt met organisaties die werken aan een specifieke nood, zoals blinde kinderen of bejaardenwerk, die onvoldoende door een overheid worden behartigd, en ook onvoldoende door anderen worden geholpen. Dan moet het wel een werkwijze zijn die de doelgroep perspectief biedt, en/of een voorbeeldfunctie heeft voor andere organisaties die zich op hetzelfde terrein bewegen. Het betekent daarnaast ook steun aan organisaties in de Palestijnse gebieden en in Israël die bewustwording en lobby voor vrede en gerechtigheid (ook mensenrechten) organiseren en doen, zowel naar de Israëliische samenleving, overheid en volksvertegenwoordiging als naar de Palestijnse samenleving, de Palestijnse Autoriteit, regering, parlement en/of machthebbers. Het betekent steun voor programma's die Joden en Palestijnen – moslims en christenen - helpt om samen te werken voor vrede en gerechtigheid. Omdat Kerk in Actie geweld als middel absoluut

afwijst, betekent dat daar wel keuzes in worden gemaakt: niet elke willekeurige organisatie komt zo maar voor samenwerking in aanmerking.

Zoals er onder Palestijnen specifieke noden zijn bij het lenigen waarvan Kerk in Actie een rol kan spelen, geldt dat ook onder Joden. We denken bij dat laatste onder andere aan programma's die kunnen helpen om trauma's te overkomen die ontstaan in het leven van mensen die slachtoffer werden van aanslagen, of geweld hebben moeten plegen vanuit hun functie in het leger. YMCA (een partner van ICCO) doet dergelijk werk veel in de Palestijnse gebieden. Maar ook in Israël is de nood hoog, maar moeten we wel de juiste partners vinden. Kerk en Israël heeft enige ervaring op dit terrein (met de partner Bereaved Parents for Peace, The Parents Circle).

Als er nu één diaconaal terrein (een "healing ministry") is waarop Kerk in Actie zich aan beide zijden van de grens zou kunnen profileren, dan is het wel op dit terrein. Onze eigen verscheurdheid rond deze hartverscheurende problematiek zou daarin ook een plek kunnen krijgen.

Vanuit haar oecumenische roeping heeft de Protestantse Kerk in Nederland ervoor gekozen om kerken en christelijke gemeenschappen in het Midden-Oosten te steunen, zodat ze hun rol voor een rechtvaardige vrede in het Midden-Oosten kunnen spelen. Het verhaal van deze kerken over de situatie en hun worsteling moet ook klinken in de Protestantse kerk in Nederland. De Protestantse Kerk in Nederland wil daarnaast vanuit haar roeping tot diaconaat, zelf ook werken aan verandering door samen met een breed scala van Palestijnse en Joodse organisaties de dienst van verzoening en gemeenschap, de dienst van gerechtigheid en de dienst van barmhartigheid concreet gestalte te geven. Daarbij houdt ze rekening met de ongelijke balans tussen de verschillende 'spelers' in het conflict wanneer het gaat om macht, kansen, en mogelijkheden om problemen te boven te komen. Ze wil in de dienst van gerechtigheid en verzoening zich niet beperken tot de juridische kant van gerechtigheid, maar ook aandacht geven aan het bouwen van bruggen. Kerk in Actie heeft de opdracht om dit beleid, in samenspel met Kerk en Israël, door middel van de werkorganisatie van ICCO & Kerk in Actie uit te voeren.

3.3 Oecumenisch beleid

Voor zover de kerken en christenen in het Midden-Oosten in het oecumenisch beleid van de SoW-kerken een rol hebben gespeeld, is dat goeddeels buiten de schijnwerpers gebleven. Contacten waren er wel, maar met name via het werelddiaconaat en via de internationale oecumenische organisaties, vooral via de Wereldraad van Kerken.

In de laatste vijftien jaar werden voorts drie gezamenlijke conferenties van de Raad van Kerken in Nederland met de Raad van Kerken in het Midden-Oosten (Middle East Council of Churches, MECC) gehouden, waarin ook diepgaande theologische gesprekken werden gevoerd over de betekenis van Israël voor kerk en theologie. Steeds weer bleek echter, dat de 'vervangings-theologie' – die stelt, dat de kerk de plaats van Israël in Gods heilswerk volledig heeft overgenomen – in de kerken van het Midden-Oosten breed leeft, zodat de Nederlandse nadruk op de blijvende theologische betekenis van het volk Israël niet werd herkend. Nog veel minder kon men begrip opbrengen voor daaraan te verbinden gevolgtrekkingen voor het land en de staat. De SoW-kerken waren in de delegaties steeds breed vertegenwoordigd.

Binnen de GKN functioneerde in de jaren negentig een Commissie Midden-Oosten, waarin behalve deputaten voor Zending en Werelddiaconaat en deputaten voor Kerk & Israël ook deputaten Oecumene betrokken waren. De opzet was ieder vanuit de eigen invalshoek zo goed mogelijk te betrekken bij de voorbereiding en interne afstemming van het beleid van de GKN

inzake het Midden-Oosten. Bij de overgang naar één arbeidsorganisatie voor de Samen-op-weg kerken/Protestantse Kerk in Nederland werd deze commissie opgeheven.

Verder is in deputaten Oecumene van de GKN geruime tijd sprake geweest van de mogelijkheid een bilaterale relatie aan te gaan met een of meer kerken in het Midden-Oosten, aanvullend op de via de Raad van Kerken onderhouden relatie met de MECC. Een aanbeveling in het afsluitende rapport van deputaten aan de eigen synode, met de bedoeling deze weg in een breder verband alsnog te gaan, werd weliswaar door de gereformeerde synode overgenomen, maar leidde – vooral omdat strenge prioriteiten in het beleid van de afdeling MDO (missionair en diaconaal werk en oecumenische relaties) noodzakelijk waren, en nieuwe taken nauwelijks konden worden opgepakt – niet tot het beoogde resultaat.

In juni 2007 werd in Amman vanuit de Wereldraad van Kerken het Palestine-Israël Ecumenical Forum opgericht. Vertegenwoordigers van vrijwel alle kerken uit het Midden-Oosten waren daar aanwezig, en verder waren er kerkelijke vertegenwoordigers uit alle delen van de wereld. Ook de Protestantse Kerk in Nederland was aanwezig in de figuur van haar scriba, dr. B. Plaisier. Er waren ook vertegenwoordigers van ICCO & Kerk in Actie. De aanwezige vertegenwoordigers van kerken en kerkelijke organisaties spraken uit dat ze met de oprichting van dit forum samen willen werken voor een rechtvaardige vrede in het Midden-Oosten. Het leidde tot de *Amman Call*, waarin gezamenlijk de aandacht wordt gevraagd voor een aantal zaken die voor een rechtvaardige vrede van belang zijn. De oprichting van dit forum mag gezien worden als een stap van de Protestantse Kerk in een proces van vernieuwing en versterking van haar oecumenische betrokkenheid bij de situatie in het Midden-Oosten.

3.4 De beleidsnotitie van 2003

De voorliggende notitie is, zoals reeds gezegd, een vervolg op de veel beknoptere – acht pagina's tellende – beleidsnotitie *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict* van september 2003. Daarin werd uiting gegeven aan hoop en zorg rond dit conflict, gekoppeld aan een korte analyse van het conflict.

De belangrijkste beleidsmatige stellingen in die notitie waren de volgende:

- Volkenrechtelijk gezien is er sprake van een conflict van rechten tussen de staat Israël en het Palestijnse volk
- Het [...] conflict kan niet worden opgelost door gebruik van geweld – het 'recht' van de sterkste –, maar alleen langs de weg van onderhandelingen, die tot een twee-staten-oplossing in enige vorm zal moeten leiden. Daarbij dient enerzijds het recht van Israël op een zelfstandig staatkundig bestaan en veiligheid en anderzijds het recht van de Palestijnen op zelfbeschikking – een zelfstandig staatkundig bestaan en veiligheid – erkend te worden.
- Op religieuze overtuigingen gebaseerde claims op het land [...] en religieus geladen strijdleuzen over en weer vergroten het fanatisme en belemmeren het zicht op de verbindende en verzoenende rol die jodendom, islam en christendom zouden kunnen spelen in dit conflict.
- Wat de Tempelberg betreft lijkt het aanbevelenswaardig om zo dicht mogelijk te blijven bij handhaving van de huidige status quo, namelijk islamitisch beheer ervan vanwege de aanwezigheid van islamitische heiligdommen, met beperkte militair-politionele Joods-Israëliische aanwezigheid met het oog op de bescherming van het plein bij de Westelijke muur (Klaagmuur), als de meest heilige plaats in de Joodse religie.
- [T.a.v. de vluchtelingenproblematiek] mag gewezen worden op de betekenis van het recht op terugkeer of (internationaal te financieren) compensatie voor deze Palestijnen.
- Het gaat bij 'Israël' om een complexe werkelijkheid die religieuze, etnische en politieke aspecten heeft. De kerk tracht hier de wijze waarop Israël zichzelf verstaat, te respecteren.

- Dat de band met het volk Israël onopgeefbaar wordt genoemd, sluit niet uit dat er ook kritiek mag bestaan op de wijze waarop Israël zich actueel profileert. Verbondenheid impliceert de mogelijkheid van een kritische attitude als één van de kenmerken van een echte relatie.
- De kerken zien hun diaconale roeping ten aanzien van het Palestijnse volk in ballingschap, binnen de staat Israël en in de bezette gebieden, in het opkomen voor de rechten van het Palestijnse volk, met name het recht op een eigen nationaal tehuis en het recht op terugkeer, respectievelijk compensatie.
- Het is beter het woord loyaliteit of dubbele loyaliteit niet meer te gebruiken als het gaat om het op zich voluit te rechtvaardigen opkomen voor de rechten van het Palestijnse volk naast het opkomen voor en verdedigen van de rechten van het volk Israël.
- Steun voor hen die aan Joods-Israëliische en aan Palestijnse kant zich blijven inzetten voor vrede en verzoening: die weg, gericht op het bereiken van gerechtigheid voor Israëli's en Palestijnen, willen we blijven bewandelen, terwijl we tegelijk ook de daden van barmhartigheid niet mogen vergeten.

In deze beleidsnotitie werd de relatie met het Palestijnse volk uitsluitend in diaconaal perspectief aan de orde gesteld; de oecumenische betrokkenheid met Palestijnse christenen en kerken kwam niet in beeld.

3.5 Het bezoek aan het Midden-Oosten

In november 2004 bracht een delegatie van de Protestantse Kerk in Nederland een bezoek aan het Midden-Oosten. Aanleiding was de zorg van de Protestantse Kerk in Nederland om de verheviging van het conflict sinds 2000. Tot de delegatieleden behoorden de moderamenleden dr. B. Plaisier (scriba) en mevr. ds. I. Fritz, naast vertegenwoordigers uit kringen van Kerk in Actie en 'Kerk en Israël'.

In een samenvatting van het reisverslag werd onder meer het volgende genoteerd:

- De delegatie was onder de indruk van de wil tot vrede bij zoveel gesprekspartners aan beide kanten en van de hoop dat er – door de actuele ontwikkelingen – een doorbraak op dit moment mogelijk wordt. Daarnaast bespeurde de delegatie echter ook de vrees dat gematigde leiders opnieuw worden ingehaald door extreme krachten.
- De gesprekken over een mogelijke uitweg uit het conflict bevestigden de visie van de Protestantse Kerk dat een twee-staten-oplossing de beste kansen voor de toekomst biedt. De uitzichtloze situatie van Palestijnen in de Libanese vluchtelingenkampen was voor de delegatieleden schokkend. Een uiteindelijke oplossing van dit probleem kan alleen gevonden worden in een politieke regeling tussen Israël en de Palestijnen.
- De delegatie heeft ervaren dat de bezetting van de Palestijnse gebieden steeds meer tot een menonwaardige situatie leidt. Met name de jongeren verliezen het perspectief op ontplooiing en een normaal leven. De bouw van de muur, de talloze checkpoints en het economisch isolement ontwrichten de Palestijnse samenleving steeds meer.
- Het voortdurende geweld maakt mensen aan beide kanten wanhopig. De delegatie pleitte opnieuw voor een einde aan het geweld door beide partijen en terugkeer naar de onderhandelingstafel. Ontmoetingen van Joden en Palestijnen moeten hiervoor een draagvlak creëren. De gesprekspartners zagen hierbij een rol voor de Protestantse Kerk in Nederland.
- Het conflict, waarbij twee volken zich evenzeer verbonden voelen met hetzelfde land, wordt getypeerd als van politieke aard. Godsdienstige stromingen binnen de betrokken godsdiensten die de ander uitsluiten, zijn een obstakel voor vrede. De Protestantse Kerk in Nederland zoekt de dialoog met de betrokken godsdiensten om gezamenlijk recht en vrede te bevorderen. Demonisering van de islam – niet alleen in het Midden-Oosten – doet geen recht aan deze religie en brengt het samenleven in gevaar.
- De delegatie raakte voorts onder de indruk hoezeer de kerken van het Midden-Oosten steeds weer slachtoffer worden van conflicten in deze regio. Zij zouden juist als minderheid een belangrijke rol kunnen spelen tussen Oost en West, tussen jodendom en islam.
- De verbondenheid met het volk Israël en de solidariteit met het Palestijnse volk waarvoor de Protestantse Kerk wil staan, bleek de mogelijkheden van de Protestantse Kerk in Nederland

eerder te versterken dan te verzwakken. Van hieruit kon begrip gevraagd worden voor de positie van de ander.

De aanbevelingen van de delegatie werden in een later stadium op verzoek van het moderamen toegespitst. Hier worden de volgende punten genoteerd:

1. De delegatie beveelt aan om zo spoedig mogelijk te komen tot het ontwikkelen van gezamenlijke criteria van beleid voor Kerk in Actie en Kerk en Israël.
Voorkomen dient te worden dat er voor twee sporen wordt gekozen, waarbij het ene standpunt het andere neutraliseert of ontkracht. [...] Hoe moeilijk het ook is, maar de Protestantse Kerk zal eensdeels onbekrompen en helder duidelijk moeten maken wat het betekent dat zij de roeping heeft tot het vormgeven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, en anderzijds vanuit een diepe verbondenheid met de christenen in het Midden-Oosten kiest voor hulp en bijstand aan hen die slachtoffer zijn en geen helper meer hebben.
2. De diaconale keuzes die in de regio Israël-Palestina worden gemaakt, zullen helder moeten zijn ten aanzien van de verbondenheid met het volk Israël en wat dit concreet voor specifieke hulpverlenende projecten betekent. [...] Daarnaast zal in de keuze voor Kerk in Actie-projecten de diaconale visie niet in tegenspraak mogen zijn met de door de kerk geformuleerde positie ten aanzien van Israël. Voorkomen dient te worden dat we ons als kerk identificeren met slechts een kant in het conflict, hetzij met de Palestijnse slachtoffers, hetzij met de Joodse bevolking in Israël.
3. De delegatie beveelt aan dat de kerk en de dienstenorganisatie duidelijk maakt wat de verbondenheid met het volk Israël betekent.
4. Van belang is dat er een goede analyse gegeven wordt van de grote probleemvelden: christen-zionisme – messianisme – “heilsboodschap voor de Palestijnen”. Dit dient in heldere beleidslijnen te worden omgezet.⁷
5. De delegatie beveelt aan om te komen tot het formuleren van een praxis waarin bovengenoemde aspecten tot uitdrukking komen en voor de integrale dienstenorganisatie van kracht kan worden.
6. De delegatie is van mening dat er grondig nagedacht moet worden over de wijze waarop het interne debat gevoerd kan worden.

Het moderamen ging akkoord met deze aanbevelingen. Vervolgens zijn de aanbevelingen betrokken bij de voorbereiding van deze beleidsnotitie over het conflict in het Midden-Oosten.

⁷ In dit rapport wordt een aanzet – maar dan ook niet meer dan dat – in deze richting gegeven. Zie met name § 4.3, sub c.

4 Theologische grondlijnen

4.1 De Schrift gelezen met het oog op de problematiek

In de discussie binnen de kerk rond de verhouding van Joden en Palestijnen spelen Bijbelse noties en vaak ook specifieke Bijbelteksten een grote rol. Dat is gegeven met het kerk-zijn: de kerk oriënteert zich steeds weer naar vermogen op het Woord van God. Juist daarom maakt deze thematiek ook steeds weer duidelijk, dat binnen de kerk zeer verschillende leeswijzen opgeld doen. Over het gewicht van oudtestamentische dan wel nieuwtestamentische beloften, van profetische visioenen en apostolische vermaningen lopen de meningen snel uiteen.

De Protestantse Kerk in Nederland kan zich in elk geval niet beperken tot het aan elkaar verbinden van een selectie van Bijbelteksten, om daaruit rechtstreeks het van de kerk gevraagde beleid af te leiden.

De betekenis van de Schriften ligt voor de kerk allereerst in de wijze waarop zij de menselijke geschiedenis in een perspectief plaatsen. Om daarvan iets meer te zeggen kan een korte schets van de doorgaande lijnen in de brief van Paulus aan de Romeinen wellicht dienstig zijn. Het zijn immers vooral de hoofdstukken 9 tot en met 11 van dit Bijbelboek die de kerken hebben bepaald bij de blijvende trouw van God aan zijn verbond met Israël. Des te meer is het van belang die hoofdstukken niet los te maken uit het geheel van deze brief – of ze als een soort intermezzo binnen deze brief te interpreteren –, maar ze te plaatsen in hun bredere context.

De eerste hoofdstukken van de brief aan de Romeinen hebben een belangrijke rol gespeeld bij de (her)ontdekking van het Evangelie van Gods genade, in het bijzonder in de tijd van de Reformatie. Mensen mogen zich gerechtvaardigd weten ‘door geloof alleen’, ‘door genade alleen’, ‘door Christus alleen’, zo klinkt het in alle toonaarden in de eerste zeven hoofdstukken. Maar daarmee houdt het niet op. Om het in theologische termen te zeggen: de rechtvaardiging brengt de heiliging met zich mee. Vanaf hoofdstuk 8 gaat het om het leven door de Geest. Dan klinkt het: “Allen die door de Geest van God worden geleid, zijn kinderen van God” (8:14).

Opvallend is, hoe dan het perspectief zich onmiddellijk verbreedt. Het gaat niet uitsluitend om de individuele mens in zijn of haar verhouding tot God. Het gaat om niet minder dan de hele schepping. Die schepping “ziet er reikhalzend naar uit dat openbaar wordt wie Gods kinderen zijn” (8:19). Zij zucht als in barensweeën, ten prooi aan de zinloosheid én in de spanning van de hoop. Dat is het grote kader waarbinnen de ‘kinderen van God’ staan. Zij zijn echter niet zelf onmiddellijk het antwoord op het zuchten van de schepping, maar het begint ermee, dat zij delen in het zuchten van de schepping. Het leven uit de Geest begint in het Kyrie, in de roep om ontferming waarin de gemeente zich vereenzelvigd met de lijdende schepping. Concreter naar de thematiek van deze nota toe: het omkijken naar de slachtoffers van geweld en onrecht – in het diaconaat – begint in de identificatie met de slachtoffers, in het mee-lijden met hen, dat kennelijk onlosmakelijk verbonden is met het delen in het lijden van Christus (vgl. 8:17). De schepping wacht op het herkenbaar worden van de kinderen van God.

Tegen die achtergrond gaat Paulus dan spreken over zijn volksgenoten, over Israël (Rom. 9-11). Daar wordt voor hem het verdriet heel concreet. Het eerste dat hij dan over hen zegt is precies dit: “God heeft hen als zijn kinderen aangenomen” (9:4). Over kinderen Gods kun je niet spreken zonder dit er van meet aan bij te betrekken. En dan vallen ook andere woorden, sleutelwoorden

voor de gemeente van Jezus Christus die stuk voor stuk wijzen op haar verworteling in Israël: heerlijkheid, verbonden, wetgeving, eredienst, beloften (vgl. 9:4 NBG).

Des te meer worstelt Paulus met het raadsel dat velen uit Israël Jezus niet als de Messias hebben herkend en aanvaard. Juist dat raadsel brengt hem tot uitspraken die door de kerk eeuwen lang nauwelijks in hun diepe betekenis zijn erkend: "God heeft zijn volk, dat hij al van tevoren uitgekozen heeft, niet verstoten" (11:2). "Ze zijn Gods vijanden geworden opdat het evangelie aan u kon worden verkondigd, maar God blijft hen liefhebben omdat hij de aartsvaders heeft uitgekozen. De genade die God schenkt neemt hij nooit terug, wanneer hij iemand roept maakt hij dat niet ongedaan" (11:28-29). Paulus blijft erbij, dat de gemeente geënt is op de 'edele olijfbom' (11:17) van Israël, en dat er in Gods raad een samenhang is tussen het heil van Israël en dat van de volkeren (11:25-27). En uiteindelijk moet het wel uitlopen op een lofzang op Gods barmhartigheid (11:30-32) en ondoorgrondelijke wijsheid (11:33-36), ook in dit voor hem bittere raadsel van Israël. Daarmee eindigt het elfde hoofdstuk.

Vanaf hoofdstuk 12 gaat Paulus niet over tot de orde van de dag. De barmhartigheid van God, waarop het slot van hoofdstuk 11 de lofzang zingt, impliceert een oproep tot de eredienst van het leven door de Geest (12:1). Opnieuw staat dan niet de individuele levenshouding van de gelovige voorop: het gaat juist allereerst om het besef "samen één lichaam in Christus" (12:5) te zijn. Dat wordt vervolgens heel concreet gemaakt; dan gaat het onder meer om bijstand verlenen en troosten, geven zonder bijbedoelingen, barmhartigheid bewijzen, je bekommeren om de noden van de heiligen, om eensgezindheid en om bescheidenheid. De heiligen, dat zijn de medechristenen, maar ook hier kan het ons niet ontgaan, dat Paulus een oudtestamentische aanduiding voor Israël gebruikt. Zo tekent Paulus het leven van de gemeente, zoals het er door de Geest uit mag zien. Het zijn gedachten die ook hun betekenis hebben voor de wijze waarop gemeenten en kerken zich tot elkaar verhouden binnen de oecumene, als leden van het ene lichaam van de Heer. Als één ding hier duidelijk kan worden, dan is het dat alles met elkaar samenhangt. Het delen in het lijden van Christus, het delen in het lijden van de schepping, het mogen 'delen in de vruchtbaarheid van de wortel Israël' (11:17) en het 'bijdragen/delen in de noden van de heiligen' (12:13) – vgl. 15:26, waar de gemeente in Jeruzalem in beeld komt – staan in het ene perspectief van het leven door de Geest. Diaconaat, verbondenheid met Israël en oecumenische betrokkenheid op de medechristenen versterken elkaar Bijbels gesproken. En dat alles ontleent zijn zin en betekenis ten diepste aan Gods barmhartigheid.

De hiermee gegeven schets geeft enkele fundamentele lijnen in de brief aan de Romeinen aan. Het gaat daarin om een heilshistorische visie die onder het concrete handelen van de kerk mag liggen, omdat het wezen van de kerk en haar roeping erdoor bepaald worden.

Daarmee is echter nog niet direct zichtbaar, hoe zich een en ander laat concretiseren in de vragen waar het in deze nota over gaat. Het wordt ingewikkelder, wanneer de kerk zich geroepen weet de lijnen door te trekken in een gecompliceerde menselijke en politieke situatie als die in het Midden-Oosten. In het leven van mensen daar, Joden en Palestijnen, legt de hoop en de verwachting het steeds weer af tegen gevoelens van hopeloosheid en verbittering. Daar wordt het leven van mensen bepaald door angst voor de ander. Daar zijn slachtoffers en daders, maar de rollen worden soms zo maar omgedraaid, en de meeste betrokkenen zien zichzelf hoe dan ook primair als slachtoffer – en zien daarin soms een legitimatie om dan ook dader van geweld te worden. Dat alles vertaalt zich door naar het politieke niveau. Daar speelt het (internationaal) recht een rol, maar ook de macht die maar al te vaak op gespannen voet staat met het recht. Daar gaat veiligheid voor alles – en juist daarom wordt het leven misschien alleen maar onveilig. Daar opereren politici in een web van steeds terugkerende dilemma's.

In Romeinen 13 spreekt Paulus vervolgens over de overheid, en dus over vragen rond rechtsorde en gerechtigheid. Daarover gaat het in de volgende paragraaf.

4.2 De kerk en het internationaal recht

Voor de kerk(en) is het de vraag, hoe op het internationaal recht gebaseerde rechten en verplichtingen van Israël en van de Palestijnse Nationale Autoriteit (PNA), en daarmee van het Palestijnse volk, zich verhouden tot theologische motieven die in de relatie tot Israël en tot de Palestijnen een rol kunnen spelen. Hier vindt men verschillende benaderingen, zowel buiten als binnen de kerken.

- a. Voor sommigen is het internationaal recht het enige criterium voor de beoordeling van de situatie in het Midden-Oosten. Alle partijen hebben zich daarnaar – en daarnaar alleen – te richten om zo langs politieke weg tot een oplossing te komen. Zij proberen op deze wijze elk risico van een theologische legitimatie van politieke standpunten en belangen uit te sluiten. Daarom achten zij elke theologische argumentatie in deze politieke kwestie ongewenst en onmogelijk. [...] Een benadering met vergelijkbare consequenties vinden we bij bepaalde seculiere denkers die elke rol van de religie in het publieke domein willen uitsluiten
- b. Anderen delen deze visie op de betekenis van het internationaal recht als het enige criterium voor de beoordeling van de situatie in het Midden-Oosten, maar vanuit een ander uitgangspunt. Zij sluiten de theologie niet buiten, maar zoeken het in een positieve theologische beoordeling van (internationaal) recht.
- c. Een min of meer tegengestelde benadering is die, waarin (veronderstelde) Bijbels-theologische motieven het alleenrecht opeisen: dan worden argumenten in het vlak van internationaal recht hooguit nog relevant geacht voor zover zij dergelijke theologische motieven eventueel feitelijk ondersteunen. Maar als het erop aankomt, zijn zij niet werkelijk relevant.

De laatstgenoemde benadering vindt men vooral in christelijke pro-Israël-kringen die grote betekenis toekennen aan een letterlijke uitleg van Bijbelse toekomstbeloften aangaande Israël. Deze positie is door de Protestantse Kerk in Nederland tot nu toe consequent afgewezen. Bijbelse beloften leveren geen politiek spoorboekje op. Maar de vraag, hoe zich theologische motieven dan wél verhouden tot het (internationaal) recht, en welke betekenis aan het internationaal recht in dat verband toekomt, is daarmee nog niet beantwoord.

Een visie daarop kan aansluiten bij de theologische traditie inzake de plaats van de overheid, zoals die is uitgekristalliseerd in de *Theologische Verklaring van Barmen*, die in de art. I lid 5 van de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland wordt genoemd vanwege haar 'betekenis voor het belijden in het heden'. Artikel 5 van Barmen stelt het zo: "De Schrift zegt ons, dat de staat naar goddelijke beschikking de taak heeft, in de nog niet verlost wereld, waarin ook de kerk staat, naar de mate van menselijk inzicht en menselijk vermogen, onder bedreiging met en uitoefening van dwang, voor recht en vrede te zorgen. De kerk erkent, in dankbare eerbied jegens God, de weldaad van deze Zijn beschikking. Zij herinnert aan Gods rijk, Gods gebod en gerechtigheid en daarmee aan de verantwoordelijkheid van regeerders en geregeerden. Zij vertrouwt en gehoorzaamt de kracht van het Woord, waardoor God alle dingen draagt."

Daarmee wordt de hierboven onder a) beschreven positie, als zou elke theologische argumentatie in politieke kwesties ongewenst zijn, afgewezen. Sommigen menen dat die positie een logische consequentie is van de lutherse tweerijkenleer⁸, die daarmee echter eenzijdig wordt

⁸ Een andere interpretatie van deze klassieke lutherse visie komt in haar uitwerking dicht bij een opvatting die in de GKN lang heeft gegolden, waarbij de kerk zich "als instituut" diende te onthouden van politieke uitspraken, omdat dat gezien werd als de exclusieve taak van de kerk "als organisme", dat wil zeggen van de gelovigen persoonlijk, en in hun politieke partijen.

geïnterpreteerd. Gods regeren door Christus en de Geest, in het bijzonder in de kerk, wordt dan scherp afgegrensd van Gods regeren door een wereldlijke overheid. De politiek krijgt daardoor een grote mate van autonomie.

De positie van Barmen en van de Protestantse Kerk in Nederland is een andere. Deze kan getypeerd worden als een principiële aanvaarding van de overheid, onder gelijktijdige handhaving van het recht en de plicht van de kerk zich kritisch-profetisch uit te spreken over het feitelijke handelen van die overheid. Immers, de overheid dient men te gehoorzamen, tenzij zeer zwaarwegende argumenten zich daartegen verzetten. De woorden van Handelingen 5: 29 – “Men moet God meer gehoorzamen dan de mensen” – hebben bijvoorbeeld in de calvinistische traditie rond de verhouding van kerk en overheid een grote rol gespeeld, en hebben een al te eenzijdige nadruk op de in Romeinen 13 verwoorde plicht tot gehoorzaamheid aan de overheid gecorrigeerd. Op dezelfde positief-kritische wijze accepteert de Protestantse Kerk in Nederland in beginsel ook het internationaal recht, en gaat zij ervan uit dat staten daaraan gebonden zijn, en zich dienovereenkomstig hebben te gedragen. Deze positie ligt het meest in de lijn van de hierboven als mogelijkheid b) aangeduide benadering.

De theologische verantwoording van deze positie kan uiteraard variëren. Gedacht kan worden aan een in de oecumene ontwikkelde theologie van het koninkrijk Gods, die ook in artikel I van de kerkorde enigszins doorklinkt. In rooms-katholieke kring grijpt men eerder terug op een visie op menselijke waarden als gerechtigheid en internationale solidariteit, zoals die is verwoord door het Tweede Vaticaans Concilie. In de gereformeerde traditie ontwikkelde zich een visie op het recht als een element in de algemene genade: Gods genade beperkt zich niet tot zijn heilswerk in Christus en door de Geest, maar komt ook tot uiting in het tegenstaan van de macht van de zonde in het menselijk leven en samenleven, onder meer in het recht.

Tegelijk weet de kerk dat het geldende recht niet volmaakt is. Het geldende recht is immers weliswaar – als het goed is – een product van morele overwegingen over de meest rechtvaardige ordening van een nationale samenleving c.q. de internationale verhoudingen, maar het wordt tegelijk bepaald door de feitelijke machtsverhoudingen. Ook dat is aan de situatie in het Midden-Oosten op tal van manieren te illustreren. Daarom kan het ook voor de kerk noodzakelijk zijn op het geldende recht – in naam van de gerechtigheid als een morele norm! – ernstige kritiek uit te oefenen. Wat “recht” heet moet soms als onrecht ontmaskerd worden.

Zo zal de kerk zich t.a.v. het Midden-Oosten ook zo lang dat maar enigszins mogelijk is oriënteren aan het internationaal recht. Daarbij dient enerzijds het recht van Israël op een zelfstandig staatkundig bestaan en op veiligheid en anderzijds het recht van de Palestijnen op zelfbeschikking – een zelfstandig staatkundig bestaan en veiligheid en een eigen economische ontwikkeling – erkend te worden, en uitgangspunt te zijn voor verdere onderhandelingen. Dat alles samen is: vrede.

In beide volken zijn er die heel het gebied tussen de Jordaan en de Middellandse Zee claimen. Anderen claimen een deel daarvan. Het conflict kan alleen worden opgelost langs de weg van onderhandelingen, op basis van het internationaal recht. Daarbij dient de internationale gemeenschap actief betrokken te zijn, zowel vanwege de grote geopolitieke belangen, als vanwege de noodzaak van internationale garanties, als vanwege het grote verschil in macht tussen de staat Israël en de PNA. Hoewel niet kan worden uitgesloten dat als resultaat van goed overleg een andere oplossing wordt geaccepteerd, ligt het het meest voor de hand dat onderhandelingen leiden tot een twee-staten-oplossing in enige vorm. Levensvatbaarheid en gelijkwaardigheid van beide staten zijn in dat geval fundamentele criteria.

Het is van belang om als Protestantse Kerk in Nederland ook in contacten met vertegenwoordigers van het Jodendom en van de islam de vragen rond de betekenis van het internationaal recht aan de orde te stellen. Daarbij gaat het ondermeer over de vraag, in hoeverre van universeel geldende mensenrechten kan en moet worden gesproken. In dat kader dient ook de relatie tussen religieuze opvattingen en gevoelens enerzijds en politieke claims anderzijds besproken te worden.

4.3 De relatie van de Protestantse Kerk in Nederland tot het volk Israël

In de nota *Leren leven van de verwondering* zegt de Protestantse Kerk in Nederland over de relatie tot het volk Israël: “De Protestantse Kerk is deel van Gods wereldwijde kerk, waarin protestanten een eigen plaats innemen. Daarbij weten wij dat Gods kerk in Israël wortelt en laten we ons gezeggen door de Schriften die wij met elkaar delen. Wij kunnen niet bestaan zonder een diepe verbondenheid met het joodse volk” (p. 5).

Deze verbondenheid met het volk Israël werd in het vorige hoofdstuk aangeduid als gefundeerd in verleden, heden en toekomst. Onder deze drie aspecten willen we deze verbondenheid nu nader uitwerken. Daarbij moet van meet af aan duidelijk zijn, dat het hier gaat om een verbondenheid met Israël die de kerk belijdt en beleeft; in de Joodse gemeenschap zal de onopgeefbare verbondenheid zoals de kerk die ziet, niet onderschreven worden, en veelal nauwelijks herkenning oproepen.

a. Bijbelse verbondenheid: volk en land

De kerk belijdt met Israël de God van Abraham, Isaak en Jakob. In de Schriften van Israël wordt duidelijk dat deze God ook de God van Hagar en Ismaël is, en van Esau\Edom. Het perspectief houdt dus niet op bij Israël, bij de twaalf stammen. De kerk belijdt de God van Israël als Schepper en Onderhouder van hemel en aarde en als Vader van haar Heer Jezus Christus. Het eerste deel van die belijdenis deelt zij met Israël, het tweede niet. De kerk heeft de canon van Israël (Tenach: Tora, Profeten en Geschriften) als Oude Testament opgenomen in haar canon. Lang heeft de kerk zichzelf beschouwd als de erfgenaam die de plaats van Israël had ingenomen. In die theologie vervangt het nieuwe verbond het oude, de doop vervangt de besnijdenis, het evangelie vervangt de wet. Daarmee is het levende Israël niet langer relevant: het heeft afgedaan en werd door God verworpen toen het Jezus Christus niet als Messias aanvaardde. De verwoesting van de tempel in Jeruzalem door de Romeinen in het jaar 70 werd lang gezien als een bewijs voor deze verwerping. Deze vervangingsleer speelt trouwens nog steeds een grote rol in de oosters-orthodoxe kerken (en is sinds de toetreding van de Russisch-Orthodoxe Kerk tot de Wereldraad van Kerken ook daar sterker dan voorheen vertegenwoordigd). De kerken in Europa hebben de vernietigende effecten van deze ontkenning van en bestrijding van het levende Israël onder ogen gezien. Zij hebben op verschillende manieren na de Tweede Wereldoorlog erkend dat het volk Israël nog steeds onder ons leeft en dat God zijn volk niet verlaten heeft. De uitverkiezing van Israël is nog steeds een levende werkelijkheid, zo stelt ook Paulus in Romeinen 9-11 (in het bijzonder in 11:29). De Nederlandse Hervormde Kerk stelde in 1995: “dat voor de kerk de verkiezing van Israël ook na Christus betekenis houdt, waarin ook de blijvende band van dit volk met dit land erkend wordt; dat Gods beloften en geboden een kritische instantie vormen ten opzichte van de staat Israël, evenzeer als tegenover alle staten”.⁹

⁹ In het besluit van de Generale Synode met betrekking tot het rapport *Israël, volk, land en staat, een voortgaande bezinning*.

Het voortgaande verbond van God met Israël heeft derhalve consequenties voor de verhouding van het volk Israël met het land Israël. Het land heeft van meet af aan een plaats in de beloften voor Israël.

De Eeuwige verkiest zich eerst enkelingen (Abraham, Isaak, Jakob) en vervolgens een volksgemeenschap. Van meet af aan geldt: '...met jou zullen alle geslachten van de aardbodem gezegend zijn' (Genesis 12:3). De Eeuwige roept geen geloofsgemeenschap maar een stamverband, een volk: de twaalf zonen van Jakob, die worden tot de twaalf stammen Israëls. Op het moment dat Jakob zijn nieuwe naam Israël krijgt, ontvangt hij ook de belofte dat een menigte volkeren uit hem zal voortkomen (Genesis 35:11). Daar, net als in de belofte aan zijn grootvader Abraham, gaat de belofte van een groot nageslacht gepaard aan de belofte van een land om in te wonen (Gen. 12:7; 15:7; 17:8; 35:12). Gaandeweg wordt in de vijf boeken van de Tora duidelijk dat in de opdracht tot heiliging ook het land opgenomen is. Israël is bijzonder, vervult zijn roeping door de specifieke geboden betreffende de medemens en het land (de landbouw) in acht te nemen, zoals bijvoorbeeld te zien is in Leviticus 19, de zgn. heiligheidswet) en in Deut. 15 (het zevende jaar). Het belang van het land ligt volgens de Talmoedische traditie hierin, dat alleen in dat land alle geboden van de Eeuwige gerealiseerd kunnen worden. Zo gelden de in de Tora gegeven regels betreffende de landbouw alleen in het land, evenals die betreffende de tempeldienst. Wanneer het volk Israël uit dit land verdreven wordt, ziet het dit dus vooral als een straf, een op afstand gezet worden van de Eeuwige en Zijn heil. Het leven in ballingschap, in de verstrooiing, wordt gezien als een existentie in gebrokenheid. Het verlangen naar het land van belofte, naar Jeruzalem, blijft altijd levend.

Het etnische en het religieuze zijn, waar het gaat om het volk Israël, in het Bijbelse tijdvak niet van elkaar gescheiden (evenmin als vandaag de dag, daarover later meer). Als de Moabitische Ruth besluit bij haar schoonmoeder Naomi uit de stam Juda te blijven en met haar vanuit het Overjordaanse naar Bethlehem te gaan, zegt zij: "uw volk is mijn volk en uw God is mijn God" (Ruth 1:16). In die volgorde. Toch kan men toetreden tot dit volk, zoals Ruth ooit deed.

b. Historische verbondenheid: volk, land en staat

Hans Küng stelt in zijn monumentale boek over het Jodendom dat de oprichting van de staat Israël beschouwd kan worden als de belangrijkste gebeurtenis in de Joodse geschiedenis sinds de verwoesting van de Tempel van Jeruzalem in het jaar 70 g.j. Hiermee doet hij recht aan het Joodse zelfverstaan, dat een continuïteit ziet in de Joodse geschiedenis van het Bijbels en na-Bijbels tijdvak tot nu toe. Tegelijkertijd is het een nieuw gegeven in de geschiedenis van kerk en theologie dat zij het zelfverstaan van het volk Israël beluisteren en serieus nemen alvorens een eigen theologie over dit volk te ontwerpen. Een voorbeeld: in de byzantijnse tijd (vierde tot en met zevende eeuw) mochten Joden alleen op de dag waarop zij treurden om de verwoesting van de tempel (de negende Av) Jeruzalem betreden om daar te bidden. Zij werden zo voortdurend geconfronteerd met hun ongelijk: zij waren immers verworpen, de kerk was het nieuwe Israël. De verwoesting van de tempel, het religieuze centrum, zagen zij als bewijs daarvan. Een historische verbondenheid met het volk Israël heeft voor de kerk een zelfkritische dimensie: zij dient zich bewust te zijn van de destructieve effecten van theologisch gemotiveerde jodenhaat, begonnen met de 'catechese der verguizing' waarin voor het levende Israël geen plaats meer was, waarin het, in tegendeel, bestreden werd.

Zo mag het nooit meer gaan. De kerk kan zichzelf nooit meer los van Israël denken. Deze verbondenheid is voor haar, in het perspectief van de geschiedenis, inderdaad onopgeefbaar.

Aan de andere kant moet ook nuchter vastgesteld worden dat de meerderheid van het Joodse volk ten tijde van de tempelverwoesting al in de diaspora woonde. Zij hadden zelf voor die distantie gekozen en het is de vraag in hoeverre zij deze zelf als ballingschap zouden hebben gekarakteriseerd.

Hoe dan ook, het hedendaagse Zionisme is te zien als de politieke invulling van dat eeuwenoude verlangen naar Sion. De zionistische droom is werkelijkheid geworden: de staat Israël is als Joodse staat nu bijna zestig jaar geleden opgericht met goedkeuring en ook enige steun van de internationale gemeenschap.

c. Eschatologische verbondenheid: delen in de verwachting

Waar leven Israël en de volkeren naar toe? Wat is hun bestemming? Ook daarover leeft een breed spectrum aan verwachtingen in jodendom en christendom. In de kerkorde wordt in artikel I-1 gesproken over de kerk die zich, 'delend in de aan Israël geschonken verwachting, uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God.' Volgens lid 7 zoekt de kerk als Christus-belijdende geloofsgemeenschap het gesprek met Israël 'inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God'. Ook in vele gebedsteksten wordt deze verwachting verwoord.

Het jodendom kent geen kerkorde, maar wel vaste gebeden die door de Joodse gemeenschap wereldwijd gebeden worden en waarin het geloof van eeuwen uitgekristalliseerd is.

Het achttiengebied is daarvan een voorbeeld. Het wordt driemaal daags gebeden. De tiende tot en met vijftiende bede in dit gebed gaan over de verhoopte Messiaanse toekomst, waarbij eerst alle verstrooide ballingen van Israël verzameld zullen worden uit de vier hoeken der aarde. Jeruzalem zal herbouwd worden, en dan zal de spruit van David de uiteindelijke bevrijding aankondigen. Het zijn vooral beelden uit de Profeten die hier de toekomstverwachting van Israël vormgeven.

Sommigen zien deze verwachting als gebeurtenissen die zo in de toekomst staan te gebeuren, anderen zien het als metaforen voor verwachtingen waarvoor geen andere woorden ter beschikking staan. Geen wonder dat na de stichting van de staat Israël in bepaalde kringen de Messiaanse verwachtingen weer toenamen. Immers: de ballingen werden van overal verzameld: vanuit het verwoeste Europa, maar ook vanuit de Arabische landen, waar de Joodse gemeenschappen na de oprichting van de Joodse staat niet langer welkom waren. Was dit het begin van de uiteindelijke, Messiaanse verlossing? In het gebed voor de staat Israël werd deze, nog tamelijk voorzichtig, genoemd: 'het begin van het ontspruiten van onze verlossing'. In bepaalde Joodse kringen nam deze gespannen eindtijdverwachting nog verder toe in 1967.

Tijdens de Zesdaagse Oorlog was immers de Oude Stad van Jeruzalem, met de Tempelberg en de Klaagmuur, in Joodse handen gevallen. Nu zou Jeruzalem eindelijk herbouwd kunnen worden en wellicht zelfs de tempel! De religieuze interpretatie van deze verovering groeide onder de bevolking en leidde in 1974 tot de oprichting van het Goesj Emoeniem, het Blok der Getrouwen. Zij wilden zoveel mogelijk Joodse nederzettingen in bezet gebied vestigen ter realisering van de droom van een groot Israël (Erets Jisraeel ha-Sjleema). In het uiterste geval zeiden zij: geen stukje van het Land Israël mag teruggegeven worden, anders kan de Messias niet komen. Om die reden waren zij felle tegenstanders van de pragmatische opvatting 'land voor vrede' en wilden de Palestijnen hoogstens autonomie maar zeker geen eigen staat gunnen. Het is opvallend dat de aanvankelijk gematigde religieuze zionisten van de NRP (National Religious Party) sinds 1974, maar vooral ook sinds 1993 (de vredesakkoorden van Oslo en de teleurstelling over de mislukking daarvan) steeds meer in dit radicaal zionistische (Messiaanse) kamp terecht zijn gekomen. Voor hen staat steun aan Israël gelijk aan steun aan de staat Israël.

De kerk staat nu voor de vraag, in hoeverre zij de stichting van de staat Israël in verband kan brengen met de genoemde op beelden uit de Profeten gebaseerde toekomstverwachting. In Nederland is deze beweging nog redelijk gematigd en gaat zij terug tot de kringen van het Réveil (Da Costa en zijn omgeving), waar ook de hoop heerste dat de Eeuwige Israël uit zijn ballingschap zou verlossen alvorens de Messias terug zou komen. Deze gedachte is goed te verenigen met een actie als 'Breng de Joden thuis' (steun aan Joodse emigratie naar Israël vanuit de voormalige Sowjet-Unie). Een theocratisch motief is te bespeuren bij hen die zich op Bijbelse gronden verzetten tegen de Joods/Israëliische ontruiming van de Gazastrook in 2005 (Gaza hoort immers blijkens Joz. 15:47 tot het stamgebied van Juda!). Steun aan Israël is bij deze groepering in toenemende mate steun aan de Groot-Israël ideologie, lees: steun aan de kolonisten op de Westelijke Oever. Het zijn vooral bepaalde evangelicale en ook protestantse stromingen in de VS die zich bij de radicaal zionistische ideologie hebben aangesloten. Vanuit hun lezing van met name de eindtijdprofetieën in het Oude Testament komen zij tot een visie dat heel Israël naar zijn land moet terugkeren voordat de Messias kan (terug)komen. Dit gaat vanuit de VS gepaard met aanzienlijke sommen geld van evangelicale groeperingen, waarmee zij deze kolonisten en nederzettingen steunen.

Deze lijn van denken is verre van bevorderlijk voor het vinden van een politiek en territoriaal compromis met de Palestijnen en speelt eerder de extremistische Joodse actoren in de kaart, die door middel van pesterijen en dreigementen, deels ook gewelddadigheden, het leven van de autochtone Palestijnse bevolking in deze gebieden proberen onmogelijk te maken. Deze evangelicalen zijn bovendien verre van geïnteresseerd in dialoog dan wel religieuze ontmoeting met het jodendom.

De Protestantse Kerk in Nederland kan de terugkeer van het Joodse volk naar Palestina niet los zien van Gods trouw aan zijn verbondsvolk. Ook beseft zij, dat de staat Israël een integraal onderdeel uitmaakt van de identiteit van het volk Israël (zie onder). Deze motieven versterken voor haar het gegeven dat de staat Israël naar internationaal recht aanspraak heeft op een zelfstandig staatkundig bestaan en op veiligheid.

De kerk deelt in 'de aan Israël geschonken verwachting', en 'strekt zich zo uit naar de komst van het Koninkrijk van God'. Daarom zoekt zij het gesprek met Israël 'inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God'. Dat gesprek betreft niet primair en uitsluitend de vraag, of de staat Israël wel of niet gezien kan worden als een aspect van de komst van het Koninkrijk van God, laat staan de vraag welke geografische grenzen in dat opzicht relevant zouden zijn. In de concrete conflictsituatie van vandaag zal het bovenal moeten gaan om de vraag, hoe Joden en christenen samen, op basis van een gedeelde verwachting, zich kunnen inzetten voor verzoening, vrede en gerechtigheid als fundamentele aspecten van de verwachting van het Koninkrijk van God.

d. Tenslotte: welk volk Israël?

In *De toelichting op de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland* schrijft dr. B. Wallet: "De naam Israël duidt op het Israël dat wij ontmoeten in de Heilige Schrift en van daaruit in de geschiedenis tot op vandaag. Daar liggen de wortels van het geloof van de Kerk. Dit uitgangspunt is van zo groot belang dat het in het lid over de naam is opgenomen".¹⁰

Israël staat hier dus niet voor een abstracte notie van 'het volk Gods' maar voor een concreet volk, met een concrete geschiedenis, die in het bijbelse tijdvak begon en doorgaat tot vandaag.

¹⁰ P. van den Heuvel (red.), *De toelichting op de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, Zoetermeer 2004, 19

Hier wordt de naam Israël uit art. I-1 van de kerkorde geconcretiseerd tot 'volk Israël'. Sommigen hebben dit opgevat als een overboord zetten van onze loyaliteit met Israël als staat. Dat is niet de bedoeling van dit artikel. Wallet zegt hierover: "In lid 7 wordt niet exact aangegeven wat met het volk Israël bedoeld wordt. Het gaat in deze formulering om Israël zoals het zichzelf verstaat. Duidelijk is dat dit volk niet samenvalt met de staat, maar er ook niet van kan worden losgemaakt. Bovendien gaat het niet alleen over de joden die in de staat of daar buiten wonen, maar evenzeer om het Israël van de Schrift en de traditie. De veelkleurigheid van het volk dat wij uit de bijbel kennen en van het tegenwoordige jodendom klinkt er in mee".¹¹ Tot dit volk behoren zionisten, niet-zionisten en antizionisten, seculieren en religieuzen, maar ook vader-Joden en bekeerlingen. Het debat over de vraag 'wie is een Jood?' wordt binnen het volk Israël met grote hevigheid gevoerd. Daar dient de kerk buiten te blijven.

In wezen gaat hierover het debat sinds 1995, toen de twee lijnen in de hervormde voortgaande bezinning tot een patstelling in beleid zorgden. De theologische discussie is terug te voeren tot de vraag: wordt Israël primair als 'natie' gezien: een concreet volk, door God geroepen, met een concrete geschiedenis, een concrete bestemming en een concreet, materiaal stuk land om die bestemming vorm te geven, of is Israël 'slechts' een notie voor het volk dat gerechtigheid doet in het land van beloften, waar ook op aarde?

De aanduiding 'Israël zoals het zichzelf verstaat' wordt door sommigen verstaan als een mystificatie. De bedoeling van deze uitdrukking is echter aan te geven dat wij niet meer (objectiverend, theologiserend) over Israël willen spreken zonder daarbij tegelijkertijd met Israël als subject in gesprek te zijn over Israëls identiteit. Dit is inmiddels een van de basisregels voor iedere vorm van interreligieuze dialoog. In dit gesprek leren wij het een en ander, dat wij vervolgens in de eigen theorievorming nader kwalificeren.

De concrete aanduiding 'volk Israël' in de kerkorde blijkt aanstootgevend te werken in het licht van de politieke actualiteit. Wie de naam 'Israël' vooral in verband brengt met Midden-Oosten conflict, zal hetzij geneigd zijn een grote afstand te scheppen ten opzichte van het bijbelse Israël – en zo de bijbelse werkelijkheid te spiritualiseren – hetzij juist het Bijbelse Israël met de staat identificeren. Beide wegen zijn onbegaanbaar.

De uitdrukking 'Israël zoals het zichzelf verstaat' bedoelt niet te ontkennen, dat ook in Joodse kringen zeer verschillende visies leven op de verbinding van volk Israël met staat Israël. Enerzijds is er de puur seculiere visie, waarbij dit volk na bijna 2000 jaar in ballingschap eindelijk weer is geworden tot een 'volk temidden van volken, met een staat temidden van staten' (in het politieke Zionisme van Theodor Herzl c.s). Anderzijds is er ook altijd een religieus motief geweest, omdat – zoals hierboven reeds aangegeven – alleen in dat land volgens de Talmoed alle 613 geboden (mitswot) uit de Tora vervuld kunnen worden.

¹¹ a.w., 26

4.4 De Protestantse Kerk in Nederland en de kerken in het Midden-Oosten

In de vorige paragraaf kwam de bijzondere verbondenheid met Israël aan de orde: die geeft een eigen kleur aan de betrokkenheid van de Protestantse Kerk in Nederland op de Joodse inwoners van Israël. In deze paragraaf komt de vraag aan de orde, wat het voor de Protestantse Kerk in Nederland betekent dat een minderheid van het Palestijnse volk – en een minderheid van de Arabische volkeren rondom – behoort tot de wereldwijde christelijke geloofsgemeenschap. Hoe kleurt de oecumenische verbondenheid met deze kerken onze relaties met hen?

Het geloof in Jezus van Nazareth, door de kerken herkend als de Messias, bepaalt de kerk bij haar onopgeefbare verbondenheid met Israël. Het denken over Hem en het geloof in Hem laat zich geen ogenblik losmaken van zijn wortels in Israël en van de aan Israël geschonken verwachting waarin de kerken, ook de Protestantse Kerk in Nederland (art. I lid 1 KO), mag delen. In dat licht leest de kerk de beloften aan Abraham en aan Israël, waarin het aan Israël geschonken heil een betekenis krijgt die alle grenzen tussen volkeren overstijgt. Die universele strekking van de verwachting van Israël hoort de kerk in woorden als die in Genesis 12: 3: “met u zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden” (NBG¹²), of die in Jesaja 49: 6: “Ik zal je maken tot een licht voor alle volken, opdat de redding die ik brengen zal tot aan de einden der aarde reikt”. De kerk herkent deze beloften in het Evangelie van Jezus Christus. In en door Hem werden en worden ook mensen uit de volkeren gebracht in de gemeenschap met de God van Israël, de Vader van Jezus Christus.

De oecumenische verbondenheid van de Protestantse Kerk in Nederland met kerken en christenen in het Midden-Oosten staat in het licht van de Schriften niet los van de verbondenheid met Israël. Nog veel minder staat zij er tegenover! De kerk laat zich niet in een keuze dwingen waarbij óf de verbondenheid met Israël óf die met kerken en christenen in het Midden-Oosten zou moeten prevaleren. Beide vormen van verbondenheid zijn voor haar om de hierboven aangeduide theologische redenen onopgeefbaar.

In de oecumenische beweging gaat het om het visioen van de eenheid van de kerk, al gaat het daar niet alleen om. De eenheid van de wereld, waarin vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping als tekenen van Gods komend Koninkrijk worden verstaan, is daarmee steeds verbonden geweest, en vormt ten diepste de scopus daarvan. Nu is het de vraag, wat ‘eenheid van de kerk’ precies betekent, en wat dat zegt over onze relatie met kerken en christenen in het Midden-Oosten.

In de oecumenische bezinning rond deze vragen wordt de eenheid tegenwoordig nader omschreven met behulp van het Bijbelse begrip ‘gemeenschap’ (koinonia¹³). De daarmee gegeven verbondenheid heeft tal van aspecten, maar het uitgangspunt ligt ook hier in Gods genade in Jezus Christus. Zijn lijden en sterven, zijn opstanding en de uitstorting van zijn Geest vormen de basis van de gemeenschap die kerken met elkaar hebben en die zij nastreven. Oecumenische verbondenheid is dus meer dan de vanzelfsprekende solidariteit van mensen die ‘nu eenmaal’ hetzelfde geloven. Het is veel meer dan een spontane voorkeur voor het vertrouwde. Het gaat om een ‘gemeenschap in Hem’, om een elkaar in Christus gegeven zijn. Johannes vraagt aan het

¹² De NBV-vertaling: “Alle volken op aarde zullen **wensen** gezegend te worden als jij”, overtuigt niet.

¹³ Woorden die hierop gebaseerd zijn kan men onder meer vinden in de volgende hierboven (in § 4.1.) geciteerde Bijbelteksten: Rom. 11:17 en 12:13.

begin van zijn eerste brief direct aandacht voor Jezus Christus, “het Woord dat leven is. Het leven is verschenen, wij hebben het gezien en getuigen ervan” (1 Joh. 1: 2). Meteen daarop maakt hij duidelijk hoe dat de onderlinge gemeenschap bepaalt: “Wat wij gezien en gehoord hebben, verkondigen we ook aan u, opdat ook u met ons verbonden bent. En verbonden zijn met ons is verbonden zijn met de Vader en met zijn Zoon Jezus Christus”.¹⁴ Die gemeenschap wordt liturgisch tot uitdrukking gebracht en als een geloofsrealiteit beleefd in de viering van het Heilig Avondmaal, de ‘gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus’. Zij komt als het goed is in de praktijk op allerlei manieren tot uiting. Bijvoorbeeld in aandacht en zorg voor elkaar en in het delen met de medemens die van onze zorg afhankelijk is: ook het diaconaat is immers geworteld in deze maaltijdviering. De gemeenschap krijgt ook gestalte in intens luisteren naar elkaar, als die ander ons minder vertrouwd voorkomt, en in kritisch gesprek met elkaar, als die ander uitdagende keuzes maakt.

Kerken en christenen in het Midden-Oosten zijn tot vandaag toe bij de Protestantse Kerk in Nederland en haar leden veelal niet goed in beeld geweest. Via de Gereformeerde Zendingsbond zijn er contacten met Messiasbelijdende Joodse groeperingen die zich ook inzetten voor ontmoeting met Palestijnse christenen. Natuurlijk waren er verder hierboven beschreven de oecumenische contacten, vooral via de Wereldraad van Kerken. Tot de gemeenten en de gemeenteleden is dit alles echter nauwelijks doorgedrongen: velen zijn zich van het bestaan van kerken in het Midden-Oosten eigenlijk niet bewust. De veel grotere zichtbaarheid van Israël als staat en de noodzakelijke herbezinning van de kerk op de relatie tot het volk Israël hebben daar mede toe geleid. Ook in de vorige beleidsnota werd aan de oecumenische relaties feitelijk voorbijgegaan.

De onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël en de oecumenische gemeenschap met christenen en kerken in het Midden-Oosten mogen niet tegen elkaar uitgespeeld worden. Zoals ook deze beide vormen van betrokkenheid niet mogen worden onderhouden en versterkt op kosten van anderen.

In de praktijk moeten keuzes gemaakt worden in het onderhouden van contacten met mensen en groepen in het Midden-Oosten. Vanuit het bovenstaande is duidelijk, dat de Protestantse Kerk in Nederland daarbij haar partners allereerst zal zoeken in de Joodse gemeenschap en bij de zusterkerken. Maar vrede en gerechtigheid vormen daarbij een overstijgend perspectief. Daarom dient hier ook gesproken te worden over de wijze waarop de Protestantse Kerk in Nederland zich verhoudt tot degenen die vanwege hun kwetsbare positie aangewezen zijn op de zorg van anderen. Daarover gaat het in de volgende paragraaf..

4.5 Grondlijnen in een theologie van het diaconaat.

Afzonderlijke aandacht verdient de betrokkenheid op de slachtoffers, op de mensen uit het Palestijnse en het Joodse volk die – ongeacht hun achtergrond of overtuiging – de prijs betalen voor de al decennia durende politieke impasse en de daaruit voortvloeiende vormen van geweld. Ook dat geeft een eigen kleur aan de betrokkenheid op bepaalde groepen en mensen.

In 2004 heeft de synode van de Protestantse Kerk in Nederland zich naar aanleiding van de notitie *Diaconaat spreekt niet vanzelf* uitgebreid gebogen over het eigene van diaconaat als roeping en opdracht van de kerk en van de gemeente, en wat daarbij de rol van Kerk in Actie zou moeten zijn.

¹⁴ De Statenvertaling en de NBG-vertaling vertaalden hier, dichter bij de grondtekst, met ‘gemeenschap hebben’ in plaats van ‘verbonden zijn’.

In de discussie over de aard van het diaconaat heeft de Joodse traditie een eigen relevantie. Een sleutelrol spelen de Bijbelse termen *tsedaka* (gerechtigheid) en *chesed* (barmhartigheid/verbondenheid) en de rabbijnse doorwerking daarvan. In het rabbijnse concept *gemiloet chassadiem* (lett.: het terugdoen van daden van verbondenheid) worden Gods eigenschappen tot opdracht voor de mens: wie de naakten kleedt, de hongerigen voedt, de zieken bezoekt (etc.) treedt in Gods voetsporen en maakt daarmee Gods *chesed* zichtbaar.

In de *Voortgangsrapportage Strategisch Beleid Diaconaat 2005-2008* wordt het als volgt omschreven: Het diaconaat gaat uit van:

- de waardigheid van ieder mens als schepsel en beeldrager van God
- het besef dat mensen aan elkaar gegeven zijn en leven in verbondenheid en afhankelijkheid
- het inzicht dat de aarde en al wat de aarde voortbrengt door God gegeven is aan alle mensen
- de weg van Jezus Christus in wie Gods ontferming over een gebroken wereld en falende mensen zichtbaar is geworden.

Diaconaat is de inzet van de geloofsgemeenschap voor barmhartigheid en gerechtigheid, voor vrede en heelheid van de schepping. Het probeert zo in en vanuit de Dienst van de Tafel daadwerkelijk te vieren, te delen, zichtbaar te maken en te bemiddelen wat Gods bedoeling is voor het samenleven van mensen (einde citaat).

De diaconale roeping van de kerk wordt dus uitgedrukt in de Dienst van de Tafel. Aan de Tafel gaat het om het dienen en delen van het heil in Christus, met gemeenschap, heelheid, verzoening, lijden en opstanding als centrale thema's.

Daarmee is diaconaat breder dan het lenigen van nood. Het gaat naast zorg, ook om ontwikkeling, om duurzame bestaanszekerheid en kwaliteit van leven, aldus de synode. Het is ook dienst der gerechtigheid en dienst der verzoening. Barmhartigheid gaat over solidariteit met de lijdende mens: een solidariteit die concreet wordt gemaakt in zorg. Gerechtigheid gaat over het eerbiedigen van mensenrechten – bijvoorbeeld ten aanzien van de gelijkberechtiging van de Arabische staatsburgers van Israël –, maar ook over kansen voor sociale en economische ontplooiing en structurele armoedebestrijding. Verzoening gaat niet alleen over vergeving, maar ook over recht doen aan slachtoffers.

Het dienen dat bij het diaconaat hoort is niet alleen het verlenen van zorg, maar ook het toerusten van mensen om op te staan uit hun ellende. De rol van de dienaar is niet die van slaaf, maar van proactief wegen zoeken en bemiddelen om tot heelheid, vrede en gerechtigheid, en tot verzoening met gerechtigheid, te komen.

In het vervolg van de notitie over het strategisch beleid van het diaconaat 2005-2008 wordt gesteld dat er meer dan voorheen de nadruk moet worden gelegd op de rechtenbenadering naast de behoeftenbenadering. Beide benaderingen zijn belangrijk om vast te stellen tot wie het diaconaat zich richt en op welke wijze het dat doet. Ze vormen een sleutel tot de beleidskeuzes van het werelddiaconaat.

5 Voorlopige conclusies en randvoorwaarden

Deze nota leidt tot enkele voorlopige conclusies met daaraan gekoppelde randvoorwaarden voor verder beleid. Welke verdere stappen precies mogelijk en nodig zijn, zal uit de discussie in de synode moeten blijken. Daarom worden hier geen voorstellen gedaan.

5.1 Voorlopige conclusies

1. De Protestantse Kerk in Nederland bevestigt haar beleid, zoals verwoord in de beleidsnotitie *Het Israëliisch-Palestijns-Arabisch conflict* van september 2003 (zie boven, 3.4.), met de volgende aanpassingen en concretisering.
 - a. het geloof dat de bijzondere plaats van Israël alleen berust op Gods onverdiende verbondstrouw, en niet afhankelijk is van het handelen van Israël
 - b. erkenning van het gegeven dat de staat Israël voor velen in de Joodse gemeenschap wereldwijd deel uitmaakt van de Joodse identiteit
 - c. erkenning van het mede schuldig staan van de christelijke gemeenschap ten aanzien van de Sjoa,
 - d. het afwijzen van elke vorm van een vervangingstheologie
 - e. het afwijzen van elke vorm van antisemitisme
 - f. erkenning van de noodzaak steeds weer het gesprek met Israël te zoeken.
 - g. erkenning van de asymmetrie in deze verbondenheid: Israël voelt zich niet op dezelfde wijze verbonden met de kerk
 - h. erkenning, dat het niet aan de kerk is te beoordelen wie tot het volk Israël behoort.
3. De Protestantse Kerk in Nederland geeft uitdrukking aan de voor haar fundamentele oecumenische verbondenheid met de Palestijnse christenen en kerken. Zij is geroepen de gemeenschap en samenwerking met deze kerken te zoeken (art. XVI lid 1 KO); dit impliceert de noodzaak hen regelmatig te consulteren met het oog op het beleid van de Protestantse Kerk in Nederland ten aanzien van de situatie in het Midden-Oosten.
4. De kerk bevestigt haar roeping om solidair te zijn met slachtoffers van onrecht, geweld, ziekte, en waar dat noodzakelijk is naar vermogen te zoeken naar wegen om hen te helpen op te staan uit hun ellende. De kerk bevestigt haar roeping om waar het op haar weg komt genezing te brengen aan hen die lijden aan trauma's opgelopen door geweld en lijden. Dit betreft Joden zowel als Palestijnen, slachtoffers, maar ook hen die verstrikt raakten in het plegen van geweld en vernedering.

5.2 Randvoorwaarden

De Protestantse Kerk in Nederland (hierna: de kerk) geeft haar beleid ten aanzien van het Midden-Oosten vorm binnen de volgende randvoorwaarden:

1. erkenning van het recht van Israël op een zelfstandig staatkundig bestaan en op veiligheid, op grond van het internationaal recht, dat theologisch positief gewaardeerd dient te worden
2. de staat Israël is een politieke grootheid die volkenrechtelijk gegarandeerd is; het conflict tussen Israël en de Palestijnen en bepaalde Arabische buurlanden en mogendheden is

- derhalve een politiek probleem dat via de staatkundige kaders opgelost zal dienen te worden; religieuze claims op grond of land dragen in het gesprek tussen de religies niet tot een oplossing bij; daarom stemt de kerk niet in met het christenzionistische gedachtegoed
3. de noodzaak de voortdurende angst van de Israëliische bevolking voor terreuraanslagen in het publieke debat aan de orde te blijven stellen, en zo op te komen voor gerechtigheid
 4. erkenning van het gegeven dat de staat Israël voor velen in de Joodse gemeenschap wereldwijd deel uitmaakt van de Joodse identiteit
 5. erkenning van het recht van de Palestijnen op zelfbeschikking, dat wil zeggen een zelfstandig staatkundig bestaan, veiligheid en adequate mogelijkheden voor economische ontwikkeling
 6. het nastreven van een twee-staten-oplossing, tenzij de betrokken partijen in onderling en gelijkwaardig overleg, zelf tot een andere politieke oplossing besluiten, en onverminderd de mogelijkheid dat partijen eenzijdig stappen zetten in de richting van vrede
 7. de noodzaak de voortgaande ontrecting van de Palestijnse bevolking, met name in de bezette gebieden, in het publieke debat aan de orde te blijven stellen, en zo op te komen voor gerechtigheid
 8. de noodzaak zich diaconaal in te zetten voor diegenen wier mogelijkheden om te overleven in het nauw raken door de voortgaande bezetting
 9. de wenselijkheid de bestaande contacten, zowel met vertegenwoordigers en organisaties binnen de Joodse gemeenschap in Israël als met vertegenwoordigers en organisaties van de Palestijnse gemeenschap, niet alleen maar wel in het bijzonder waar het gaat om de kerken in het Midden-Oosten, zó te gebruiken dat de ontmoeting en het gesprek tussen beide volkeren worden bevorderd.